

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI

DR. BLAU LAJOS

HARMINCHETEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1920.

**A Magyar Zsidó Szemle harminchetedik évfolyamának munkatársai,
amennyiben dolgozataikat aláírták.**

(A zárjelbe tett számok a második füzet helyesbítendő lapszámai.)

	Oldal
Dr. Blau Lajos, Budapest 17, 30, 45, 5 (69), 14 (78), 18 (82), 25 (89), 45 (109), 47 (111)	
Dr. Endrei Henrik, Budapest	1 (65)
Dr. Groszmann Zsigmond, Budapest	1
Dr. Hernád Gyula, Budapest	11
Dr. Kohlbach Bertalan, Budapest	43
Vadász Ede, Budapest	33, 41 (105)
Dr. Weisz Miksa, Budapest	5, 35, 29 (93)

TARTALOM.

(A zárjelbe tett számok a második füzet helyesbítendő lapszámai.)

Társadalom.

Dr. Groszmann Zsigmond: Kohn Sámuel	1
Dr. Weisz Miksa: Kohn Sámuel írásai	5
Dr. Hernád Gyula: Magyar Zsidó Kulturothton:	11
Dr. Endrei Henrik: Winterberg Gyula	1 (65)

Tudomány.

Dr. Blau Lajos: A görög papyrusok büntető záradékai	17
Dr. Blau Lajos: Epiktet és a talmud	30
Vadász Ede: Rabbi Wahrman Izrael vezetéckneve	33
Dr. Weisz Miksa: Geniza töredékek. IV.	35
Bevezetés a papyrológiába	5 (69)
Algazáli a házasságról	14 (78)
Dr. Blau Lajos: A földközi tenger országai	18 (82)
Néhány megjegyzés a zsidó okmány formula- könyvekhez	25 (89)
Dr. Weisz Miksa: Geniza töredékek V.	29 (93)

Folklore.

Vadász Ede: Szóferina—Münziana	41 (105)
---------------------------------------	----------

Irodalom.

	Oldal
Dr. Kohlbach Bertalan: Ptahhotep bölcs mondásai	43
Dr. Blau Lajos: { A Sulchan Áruk keletkezése	45 (109)
{ Irodalmi szemle	45
{ Irodalmi szemle	47 (111)

Vegyes.

Irodalmi hírek. — Akadémia a zsidó tudomány számára. — Dr. Schönwald Károly. — A Magyar Zsidó Szemle 1919. évfolyama	63
Irodalmi hírek. — Dr. Brann Márkus. — Irodalmi Egylet. — Talmudi Konkordancia. Hazofeh. — Bibliai kézi lexikon. — Bevezetés a filozófiába	62 (126)

A megbeszélt munkák lajstroma.

Bauer H., Islamische Ethik II. von der Ehe. Das 12. Buch von Al-Gazalis Neubelebung der Religionswissenschaften. Halle a. S. 1917.	14 (78)
Schubart W., Einführung in die Papyruskunde, Berlin 1918.	5 (69)
Trebitsch I., Ptahhotep bölcs mondásai, tekintettel az ókori keleti mondásokra, Budapest 1918.	46
Tschernowitz Ch., Die Entstehung des Schulchan-Aruch, Bern 1915.	45 (109)
Számos mű rövidebb-hosszabb megbeszélése az Irodalmi Szemlében	45—62 és 47 (111)—61 (125)

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI:

DR. BLAU LAJOS

HARMINCHETEDIK ÉVFOLYAM

1920. JANUÁR—JUNIUS 1—2. SZÁM.

BUDAPEST, 1920.

Kérjük a t. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni szíveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 30.— korona. Rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 12.— korona.

TARTALOM.

Társadalom.

Dr. Groszmann Zsigmond: Kohn Sámuel	1
Dr. Weisz Miksa: Kohn Sámuel írásai	5
Dr. Hernád Gyula: Magyar Zsidó Kultúrotthon:	11

Tudomány.

Dr. Blau Lajos: A görög papyrusok büntető záradékai	17
Dr. Blau Lajos: Epiktet és a talmud	30
Vadász Ede: Rabbi Wahrmann Izrael vezetékeve	33
Dr. Weisz Miksa: Geniza töredékek. IV.	35

Irodalom.

Dr. Kohlbach Bertalan: Ptahhotep bölcs mondásai	43
Dr. Blau Lajos. Irodalmi szemle:	45

Vegyes.

Irodalmi hírek	63
----------------	----

A Magyar Zsidó Szemlélt illető minden küldemény
Budapest, IV. Váci-utca 85. IV. em. címzendő.

Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve vissza nem küldetnek.

TÁRSADALOM.

Kohn Sámuel.

(1841—1920.)

A Mendelssohn utáni zsidóság a vallási élet tekintetében mind e mai napig háromféle irányban halad. Az egyik irány követői teljesen átadják magukat a környezet hatásának, olyannyira, hogy náluk már csak hajszálnyi vékonyságúvá nyűttek az egykor erős kötelékek, melyek őket a zsidó tudáshoz, a zsidó érzéshez, a zsidó élethez fűzik. A másik irány követői látva ezen nagy kilengést az ősi úttól, mintegy ellensúlyozásképen az ellenkező szélsőségben keresnek menedéket és teljesen elzárkózni iparkodnak még a természetes korszerűségtől és haladástól is. E két szélső irány között halad az egészséges konzervativizmus, melynek követői benső meggyőződésből csüngenek az ősi hitéleten, de nem zárkóznak el az élet által teremtet haladástól sem, jól tudva, hogy a természetes fejlődés törvényének alávetve magukat, annál életképesebbé teszik azt, mi nekik legszentebb: a vallást.

Ezen mérsékeltlen haladó, de ép oly joggal mérsékeltlen konzervativnak is nevezhető irány egyik legkiválóbb tudományos képviselője volt *Frankel Zakariás* drezdai rabbi, ki az 1854-ben megnyílt boroszlói rabbiszeminárium élére jutva, a középirány szellemében nevelt egész papi generációkat az össz-zsidóság számára. A kiváló férfiúnak egyik legjelesebb tanítványa, eszméinek megértője, lelkes felkarolója és terjesztője volt *Kohn Sámuel* főrabbi, a pesti izraelita hitközségnek 52 éven át lelkipásztora és tanítója.

Kohn Sámuel 1841. szeptember 21-én született Baján, hol első tudományos kiképzésben is részesült. Atyai részről *Kohn Schwerin Götz* bajai és bácsmegyei főrabbinak, anyai részről *Neuschloss Jakab* (rabbi Jákob Vecs) dunaszerdahelyi rabbinak unokája

lévén, már családi tradíciói a zsidó tudomány felé terelték őt. Szülővárosa gymnasiumát látogatta, miközben *Perles Baruch Aser* ottani tudós dájján vezetése alatt a teológiai disciplinákkal is behatóan foglalkozott. Rövid ideig, főleg anyai nagyatyja kívánságára, *Hildesheimer Izrael* kismartoni és *Sommer Sámuel* pápai jesibáját látogatja, de tudásvágya egyik helyen sem talált kielégülést. Ezért 1858-ban felkeresi a boroszlói szemináriumot, melynek 8 éven át szorgalmas, komoly és jeles növendéke volt. 1865-ben elnyeri a boroszlói egyetemen a bölcészetdoktori oklevelet s már a következő évben, még pappá avatása előtt, meghívást nyer a 25 éves theológus a pesti hitközség rabbiszékébe.

1866. júniusában foglalta el *Kohn Sámuel* lelkészi hivatalát, melyet félszázadnál hosszabb időn át töltött be a teljes férfiúi minden készségével. Úgy tanulta nagy tanítójától Frankeltől, de maga is úgy érezte, hogy csak a mérsékelt középuton haladó zsidóság egyenes folytatása az ősi zsidóságnak és ezen általa egyenesnek felismert útról soha le nem tért se jobbra, se balra.

Az 1868—9. évi zsidó kongresszuson csaptak össze az ellentétes felfogások, melyek közepette *Kohn Sámuel* mindkét szélsőségtől távol tudta magát tartani s a bölc mérsékletet képviselte. A *sulchan-áruch* kérdése volt az ütköző pont, vagyis hogy zsinatszerűleg kimondatik-e, vagy sem, hogy a hitközség a *sulchan-áruch*-ban kodifikált törvényeken alapul. *Kohn Hirsch Márk* óbudai rabbival egyesülve oly közvetítő indítványt tett, mely kimondja, hogy a hitközségek vallási és rituális intézményei *mozei-rabbinikus* alapon állanak. *Kohn* egyenes felfogásából fakadt ez az indítvány, mely csak a tényleges állapotot tünteti fel és mely indítvány, ha elfogadtatott volna, el lett volna kerülve a magyar zsidóság pártokra szakadása.

A kongresszus egyik legértékesebb alkotása az országos rabbiképző intézet, melynek *Kohn Sámuel* volt referense, lelkes szószólója és egyik győzelemre vivője. Midőn 1877-ben az intézet megnyitásánál ünnepi beszédet tartott, eszméinek győzelmét látta, hogy immár egyengetve van az út, mely a vallási zavarokból a helyes célhoz vezet a magyar zsidóságot. Büszkén tekintett mindenkor a boroszlói anyaintézet méltó leányára, a magyar zsidó főiskolára, melynek tanárai őszinte barátot, növendékei pedig szíves pártfogót találtak benne.

A higgadt, bölc rabbi a megtestesült tapintatosság volt

lelkészkedésének egész idején. Nem volt eruptív temperamentum; hiszen irányelve, a bölc mérséklet, az ő legsajátosabb természetének volt folyománya. Teljes összhangban működött különböző felfogású paptársaival, *Meisel* főrabbiával, az ékesszavu tudós *Kayserling* rabbival, *Brill* rabbisági elnökkel, a nagy bölcscsel és a konzervatív irányú *Pollik* rabbival. Ezt az összhangos együttműködést semmi sem zavarta meg, midőn elhunyt paptársai helyébe a most működő pesti rabbiság tagjai kerültek. A pesti rabbiságnak általában, de nem utolsó sorban *Kohn Sámuel*-nek érdeme, hogy soha diszharmonia nem támadt a főváros hitközségének egyházi és világi vezetői között, mely diszharmonia annyi hitközség békéjét dúlja fel. *Kohn* mindenkor loyálisan meghajlott a világi vezetőket megillető jogok előtt és épen ezért soha senki sem csorbitotta az ő papi jogait.

A higgadság és bölcseiség szava hangzott el a szószéken is *Kohn* ajkairól. Szombati és ünnepi, valamint hazafias öröm és gyászünnepek alkalmával tartott prédikációiban egyaránt kerülte a szóvirágos hatáskeresést, a muló értékű lelki emóciók előidézését; egyszerű szavakkal hirdetett egyszerű vallási, hazafias, erkölcsi és társadalmi igazságokat, melyekkel inkább az észre, mint az érzelmre akart hatni. Mint hitszónoknak külön érdeme, hogy ő volt a pesti szószék megmagyarosítója. A múlt század hatvanas éveinek végén és hetvenes éveinek elején nem csekély vállalkozás volt a Bach-korszakban németnek nevelt fővárosi zsidósághoz magyar egyházi beszédek intézni és csak a történelem tudja majd kellő mértékben méltányolni *Kohn* hazafias érdemeit, midőn minden nehézséget leküzdve, meghonosította templomunkban a magyar szót. Sok-sok százra megy magyar templomi beszédeinek száma és sok-sok ezerre tehetők esketési és temetési szertartásoknál tartott magyar nyelvű alkalmi beszédei. Megállapítható, hogy alkalmi beszédek felépítésében páratlan mester volt.

Kohn Sámuel magyarosító munkálkodása nem volt erőfeszítés, vagy látszat-hazafiaszkodás, hanem őszintén átértzett kötelességtudatából fakadt. Ő még a magyar zsidóság jognélküliségének korában született, majd mint fiatal pap átélte 1867-ben az egyenjogúsítás nagy lelki örömeit és csak hálatartozását akarta leróni a haza iránt, midőn minden erejével szolgálni iparkodott a magyarság kulturális megerősödését. Nem csak a pesti szószéket, hanem a pesti rabbihivatalt is megmagyarosította. E hivatalba

nap-nap után jönnek-mennek a hívők tömegei, ügyes-bajos dolgaikkal felkeresve a papot. Kohn a lelkész szeretetével és türelmével foglalkozott mindenkinek ügyével, minden esetről magyar nyelvű jegyzőkönyvet vett fel, mindenről magyar nyelvű bizonyítványt állított ki. Ifjabb éveiben a középiskolák felső osztályaiban *hitoktatást* is végezve, az elsők közé tartozott, kik egyrészt a zsidó vallástan számára kellő megbecsülést szereztek, másrészt a művelt zsidó ifjúságot a haza nyelvén oktatták vallásunk ősrégi igazságaira.

Kohn Sámuel kutató természete és írói hajlama a zsidó tudomány művelői közé állították, hol csakhamar az elsők sorába került. Részben kéziratban maradt, részben folyóiratokban megjelent irodalmi szárnypróbálgatások után 1863-ban jelent meg első számottevő dolgozata a Frankel-féle Monatschriftban *Der Prophet Elijah in der Legende* címen. Ezután 3 úttörő műve jelent meg a samaritán nyelvészet terén: *De Pentateucho Samaritano* (1865), *Samaritanische Studien* (1868) és *Zur Sprache, Literatur und Dogmatik der Samaritaner* (1875.) Ezen művei folytán szaktekin-télynek lett elismerve a samaritanus irodalomban. Ezután munká-erejét a magyar zsidóság történetének megírására szenteli. Nagy, fáradtságos és szorgalmas kutatásokat végez könyvtárakban, levél-tárakban és mindenütt, hol csak némi adatot remél kitűzött cél-jának eléréséhez: „Mások, ha építeni akarnak, megkapják a kész téglát — szokta mondani — nekem még előbb a téglát is magam-nak kell összehordanom.” Kutatásai közben a magyar nemzeti muzeumban talált *héber kéziratokat* ismerteti (1877), majd a Magyarország történetét megvilágító *héber kútforrások*at és adatokat teszi közzé (1881), míg ugyancsak a nemzeti muzeumban levő kézirat alapján 1878-ban megírja *Mordechai ben Hillel* 13-ik századbéli talmudi kodifikátor életét, irodalmi munkálkodását és valóságos Zunszerű szorgalommal összeállítja mintegy 300 talmud-tudós életrajzi adatait. Végül 1884-ben elkészült nagy művének első része *A zsidók története Magyarországon*, a legrégebb időktől a mohácsi vészig. A történész tárgyilagosságával megállapítja és kimutatja, hogy az ezeréves Magyarországon már a honfoglalás előtti időkben is éltek zsidók és hogy a honfoglaló magyarok között zsidók is voltak. Az Árpád-házi királyok alatt keresztyének és zsidók között barátságos viszony állott fen s csak a külföldi uralkodók hozták be a Magyarországon eladdig idegen türelmetlen-séget. Kohn rengeteg anyagot gyűjtött nagy műve folytatásához.

egy része már a nyomda számára el is van készítve, csak a halál gátolta meg a mű befejezésében.

A zsidó irodalomnak magyar nyelven való terjesztésére meg-indult *Magyar Zsidó Szemlének* kezdetől fogva szorgalmas munká-társa volt, nemkülönben a hasonló célokat szolgáló *Izr. Magyar Irodalmi Társulatnak* is, melynek évkönyveiben több dolgozata jelent meg. Utolsó két nagyobb műve a M. Zs. Szemlében látott napvilágot. Az 1886—1888. évfolyamokban közzétette a *szombato-sokról* írt beható tanulmányát, melyben bemutatja ezek 3 százados történetét, dogmatikáját és irodalmát, míg az 1898—9. évfolyam-ban *Kohn Schwerin Götz* életét írja meg.

Ezen utolsó dolgozatát, mely mint korrajz is értékes, az unoka kegyelele sugalta. Rajongva ír érdemes nagyatyjáról, a vérség kötelékének igaz szeretetével. A szeretet, mely őt nagyszülőihez, szülőihez fűzte, uralkodott családjában mindenkor. Boldog, harmónikus volt félévszázadnál hosszabb ideig tartott házassága, boldog, harmónikus volt családi élete, miként harmónikus és tökéletes volt közel nyolcévtes egész élete. Hosszabb gyengél-kedés, de csak néhány napig tartó betegség után 1920. március 11-én szőlította magához az Úr jámbor életű hű szolgáját. Legyen emléke áldott!

Budapest.

Dr. Groszmann Zsigmond.

Kohn Sámuel írásai.

— Bibliográfia. —

1. Probe einer metr. Uebersetzung der „Klagelieder“ (Ben-Chanania III. 1860. 128—130 o.)
2. Der kleine Moses. Erzählung v. Samuel Kohn-Schwerin. (Meisel: Carmel, Allg. Illustrierte Judenzeitung 1861. 38—41 füzetekben).
3. *Der Prophet Elia in der Legende.* (Breslau, 1863. K. nyom. Frankel: Monatsschrift für Gesch. u. Wiss. des Judent. 1863 241—255, 281—296 o.)
4. Levy M. A. Dr. *Phöniciſche Studien*, Levy M. A. Dr. *Phöniciſches Wörterbuch* (Frankel: Mtsch. 1864. 398—403 o. Aláírva —s k—.) Recensio.
5. *De Pentateucho Samaritano eiusque cum versionibus antiquis nexa.* Dissert. inaug. (Leipzig, 1865. 68 o.)
6. Lindermann Simon: *Sarid Be-Arachin. Erläuterungen und*

Scholien zum Aruch. Berlin, 1864. (Frankel: Mtsch. 1865. 393—398 o. Aláírva — s k—.) Recensio.

7. Fischer Ph. B. et Gelbe H.: *Johannis Buxtorfii lexicon Chaldaicum Talmudicum et Rabbinicum etc.* London. (Frankel: Mtsch. 1866. 233—236 o.) Recensio.

8. Dr. Kohn hitszónoknak dr. Meisel főrabbi felett tartott beszéde. (Tencer P.: Magyar Izraelita, 1867 dec. 5. 36. szám.)

9. Samaritanische Studien. Beiträge zur samaritanischen Pentateuch-Üebersetzung und Lexicographie. (Breslau, 1868. 8°. 114 o., K. nyom. Megjelent Frankel: Mtsch. 1866: 15—32, 58—68, 109—116, 217—231, 268—272, 339—355; 1867: 174—189, 216—222, 252—269 o.)

10. Hogyan fogadjuk és hogyan háláljuk meg az egyenjogúsítást? Zsinagógai beszéd az egyenjogúsítási ünnepély alkalmával f. é. január 12-ikén a pesti izr. hitközség templomában tartotta. (Pest, 1868. 8°. 12 o.)

11. Wie haben wir unsere Emanzipation aufzufassen? Festpredigt gehalten bei der am 12. Jänner 1868 im Pester Cultus-Tempel stattgefundenen Emanzipations-Feier. Übersetzt von H. L. (Pest, 1868. 8°. 14 o.)

12. Gedächtniss-Rede für den verewigten Oberrabbiner Dr. W. A. Meisel in Pest gehalten, bei der am 10. Tebeth 5628 = 5. Januar 1868 im Pester Cultus-Tempel stattgefundenen Trauerandacht. (Pest, 1868. 8°. 13 o.)

13. Gedächtniss-Rede für den verewigten Oberrabbiner Dr. W. A. Meisel, gehalten im israelitischen Friedhofe bei Gelegenheit der Enthüllung des Meisel-Denkmales am 3. Kislew = 17. November 1868 (Pest, 1868. 8°. 7 o.)

14. Kohn Sámuel kongressusi beszédei. Az 1868. december 10-ikére összehívott izraelita egyetemes gyűlés Naplójában. (Pest, 1869 V ülés 8 o., VIII ülés 10—14, IX 10—11, XII 14, XIV 7—8, XVIII 16—17, XIX 19—20, XXI 32—34, XXII 33, XXIII 11, XXIV 17, XXV 2—3, 5, 6. XXIX 9, XXX 14—17, XXXI 22, 43, XXXII 7, XXXIII 9.)

15. Was haben die jüngsten Vorgänge innerhalb der ungarischen Judenheit zu bedeuten. Predigt gehalten am 1-ten Tage des Pessach-Festes 5630 (16. April 1870) im Tempel der Pester Israel. Religions-Gemeinde. (Pest, 1870. 8°. 11 o.)

16. Worte der Trauer und der Anerkennung, gesprochen an der Bahre der Frau Jeanette Goldberger von Buda, geborene Kaiser, am 4. Januar 1871 (11. Tebeth, 5631) (Pest, 1871. 8°. 7 o.)

17. Worte der Trauer und der Anerkennung, gesprochen an der Bahre der Frau Veronica von Ullmann geb. Hirschl am 2. März 1871 (Pest, 1871. 8°. 6 o.)

18. Ungarisch-jüdische Wochenschrift Organ für Gemeinde, Schule und Haus. Herausgegeben von Dr. M. Kayserling und Dr. S. Kohn. (Pest, 1871. és 72 első negyedében 4°.)

19. Schulchan Aruch. (Cikksorozat az Ung. Jüd. Wochenschriften névtelenül I., II., III., IV. és V. számaiban.)

20. Unser Justizverfahren in Eheprozessen zwischen Juden. (U. o. 3. és 4. sz. aláírva — n.)

21. Baron Josef Eötvös. (U. o. 6. sz. — n aláírással.)

22. Lasset uns von den Gegnern lernen. (U. o. 11. sz. u. a. aláírás.)

23. Frühjahrsjudenhetzen. (U. o. 17. és 18. sz. — n.)

24. Die Ferienzeit an jüdischen Volksschulen. (U. o. 19., 20. — n.)

25. „Die Pressorgane der ungarischen Orthodoxie“. (U. o. 23. sz. — n.)

26. Die Synode zu Augsburg. (U. o. 33., 34. és 35. sz. — n.)

27. Bevor es zu spät wird. (U. o. 35. és 36. sz. — n.)

28. Zum neuen Jahre. (U. o. 37. sz. — n.)

29. Chillul Haschem. (U. o. 42. és 43. sz. — n.)

30. Ein Stückchen Strickwolle. Erzählung. (U. o. 47., 48. és 49. sz. Max Kronau álnévvel.)

31. Unsere „Orthodoxie“ und unser Fortschritt. (U. o. 47., 48. sz. — n.)

32. Unser moderner Judenfleck. (U. o. 49. sz. — n.)

33. Wunden und Pflaster darauf. (U. o. 52. sz. — n.)

34. Ibn-Esra polemisiert gegen die Samaritaner. (Frankel-Graetz Mtsch. 1873. 478—480 o.)

35. A zsidók és a nemzetiségek. (Kiss József: Zsidó Évkönyv I. évfolyam 5636. (1875—76) Budapest, 1875. 52—59 o.)

36. Zsinagógai szónoklatok. I. Ünnepi és alkalmi beszédek (Budapest, 1875. 8°. 190 o.)

37. Die beiden Gotteswege. Predigt zur Jahresfeier der Chewra Kadischa und zur Erinnerung an Dr. Zacharias Frankel, am Vorabend des Monats Adar-scheni (5. März 1875) (Budapest, 1875. 8°. 12 o.)

38. Gyászbeszéd Löw Lipót koporsójánál. (Löw Lipót vég-tisztessége. Szeged, 1876. 29—35 a.)

39. Trauerrede gehalten am Sarge der Frau Elisabeth Grünbaum. Donnerstag, am 1. Juli 1875. (Budapest, 1875. 8 o.)

40. Zur Sprache, Literatur und Dogmatik der Samaritaner. Drei Abhandlungen nebst zwei bisher unedirten samaritanischen Texten. (Leipzig, 1876. 8° 237 o. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, herausgegeben von der Deutsch-Morgenländischen Gesellschaft V. B. Nr. 4.)

41. A budai zsidó hitközség a török világban. (Tárca. Nemzet 1876. évf.)

42. Die Opfer jüd. Gemeinde in der Türkenzeit. (Pester Lloyd 1876 évf.)

43. Gyászbeszéd Deák Ferencz dicső emlékének tisztelésére f. hó 6-án a pesti izr. hitközség templomában tartotta. (A Magyar

- Izr. Országos Tanító-Egylet Értesítőjében 1876. I. évf. 4. szám 39—44 o.)
44. Herczegfi és rabbileány. (Eizák Tyrnau leányának regényes története. (Tárca a Pesti Napló 1877. dec. 5. és 6. sz.-ban.)
45. Erbfürst und Rabbinerstochter. Eine ung. jüd. Sage aus dem XV. Jahrhundert. (Pester Lloyd 1877. dec. 5 és 6.)
46. *A magyar nemzeti Múzeum héber kézíratai.* (Budapest, 1877. 8° 26 o. Külön nyom. a Magyar Könyvszemle 1877. 16—27, 90—105 o.)
47. *Die hebräischen Handschriften des ungarischen National-museums zu Budapest.* (Berlin, 1877. 8°, különnyomat. Berliner-Hoffmann: Magazin für die Wissenschaft des Judenthums IV, 76—104 o.)
48. *Mordechai ben Hillel.* Sein Leben und seine Schriften sowie die von ihm angeführten Autoritäten. Nebst 6 bisher unedirten hebräischen Beilagen unter Benützung handschriftlicher Quellen herausgegeben. (Breslau, 1878 8°, 158 + XXXII. Megjelent Mtsch. 1877. 26—37, 73—82, 108—129, 157—171, 271—288, 306—326, 378—384, 421—432, 477—480, 517—528, 557—565 és 1878. 36—48, 72—93, 138—144, 170—186 old.)
49. Oesterr.-ungar. Gesandtschaftsberichte über Don Josef Nasi. (Mtsch. 1870 113—121.)
50. *Izrael bajnoka.* Emlékbeszéd Cremieux Izsák Adolf fölött. A budapesti izr. hitközség zsinagógájában 1880-iki február 29-én tartotta. (Budapest, 1880. 8° 8 o.)
51. *Mit tegyünk az ellenünk intézett támadásokkal szemben.* Ünnepi beszéd. Az 5641. (1880)-iki újév első napján a budapesti izrael. hitközség templomában tartotta. (Budapest, 1880. 8° 10 o.)
52. „*Vestigia Judaeorum*“. A zsidóság nyomai a magyarok őstörténetében. (Pesti Napló 1880. nov. 20. és nov. 21.)
53. Noch einmal „*Vestigia Judaeorum*“ Spuren des Judenthums in der Urgeschichte der Ungarn. (Pester Lloyd 1880 Nov. 20., Nov. 21.)
54. *Worte der Trauer und Anerkennung gesprochen an der Bahre der Frau Rosalie Müller* am 8. Mai 1881. (Pest, 1881. 8° 7 o.)
55. Az 1279. „Budai zsinat“ összes végzései. (Történelmi Tár 1881.)
56. Das Land Hagar in der hebr. mittelalterlichen Literatur. (Mtsch. 1881. 145—161, 193—201 o.)
57. *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez.* (Budapest, 1881. 8° 168 o. K. nyom. a Történelmi Tár 1879—1881. évfolyamaiból.)
58. Hol és kitől fogadták el a magyarok a „német“ és a „zsidó“ szót. (Szarvas: Magyar Nyelvőr 1881. V füzet.)
59. *A zsidók története Magyarországon. Részben kiadatlan kútforrások nyomán.* I kötet. A legrégebb időktől a mohácsi vészig. Hatvannyolc kiadatlan okirattal. (Budapest, 1884. 8° XXXII + 489 o.)

60. A honfoglaló magyarok és a zsidók. (M. Zs. Szemle 1884. 2—10 o.)
61. Okirat 1666-ból Thordából. (U. o. 78 o.)
62. A pesti zsidó község visszautasított kérvénye. (U. o. 220 o.)
63. Népszerű irodalmi vállalat. (U. o. 320 o.)
64. Kútfők 1764. június 18. Pozsony és a zsidó hitre tért szombatosok. (U. o. 351 o.)
65. Szombatos ének a sátoros ünnepre. (U. o. 501—2 o.)
66. Zur neuesten Litteratur über die Samaritaner. (Zeitschrift der D. Morgenl. Gesell. 1885. 165—226 o.)
67. Zsidó hitre tért szombatos levele. (M. Zs. Sz. 1885 74—75 o.)
68. Zsidó hitre tért szombatosok. (U. o. 551.)
69. Török időkből való zsidó sírkő Budán. (M. Zs. Szemle. 1887. 376—77 o.)
70. A visszafoglalt Budavár zsidó lakosságának állítólagos emlékirata 1686-ból. (Századok. 1887. 827—835 o.)
71. Egy kiadatlan magyar irodalom fel nem használt nyelv-kincsei. (Magyar Nyelvőr 1888. 567—573 o.)
72. *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk.* Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. (Budapest, 1889. 8° IV + 377 o. Több fejezettel bővítve a M. Zs. Szemléből.) (1886.: 85—97, 165—175, 229—245, 309—326, 313—382, 441—450, 526—534, 583—595, 647—655; 1887.: 4—16, 131—142, 195—204, 259—265, 323—331, 395—403, 463—471, 539—551, 599—605; 1888.: 81—87, 129—137, 197—208, 325—336, 453—467, 517—525, 585—596 o.)
73. Gyászbeszéd Rudolf trónörökös felett. (Egyenlőség. 1889. febr. 10. 6 sz.)
74. Két okirat a magyar zsidók történetéhez 1422-ik és 1528-ik évből. (M. Zs. Szemle 1891. 65—66 o.)
75. Egy 1538-ik évi okmány a magyar zsidók történetéhez. (U. o. 151 o.)
76. Az ó-budai zsidó hitközség a múlt század közepe felé. (U. o. 254—259 o.)
77. A magy. kir. udvari kamarának az ó-budai zsidó hitközség számára 1766. márc. 1-én kiadott védlevele. (U. o. 297—301.)
78. *Emlékbeszéd Dr. Hirschler Ignác fölött.* A pesti izr. hitközség által rendezett gyászünnepély alkalmával 1891. december 15-én mondta. (Budapest, 1891. 8° 7 o.)
79. Die samaritanische Pentateuchübersetzung nach der Ausgabe von Petermann und Vollers. (Zeitschrift der D. M. Gesellsch. 1893. 626—697 o.)
80. *Die Sabbatharier in Siebenbürgen ihre Geschichte, Literatur und Dogmatik.* Mit besonderer Berücksichtigung des Lebens

und der Schriften des Reichskanzlers Simon Péchi. Ein Beitrag zur Religions- und Culturgeschichte der jüngsten drei Jahrhunderte. (Budapest-Leipzig, 1894 8° VIII + 296 o.)

81. A Pallas Nagy Lexikonában (1—16 K és 2 pótkötet 1893—1900.) írja az összes bibliai korszak utáni zsidó irodalmi és történeti cikkeket K. N. és K. S. jelzéssel.

82. Bibel, hebr. Sprache und Judentum im Zeitalter der Reformation. (Literaturblatt XXIII. 71, 75, 79, 86.)

83. Samareitikon und Septuaginta. (Brann-Kaufm. Mtsch. 1894 1—7, 49—67 o.)

84. Die Ofner Juden während der Türkenzeit. (Literarische Berichte aus Ungarn. IV. evf. 399—410 o.)

85. Gyászbeszéd Kossuth Lajos fölött. (Magyarország, 1894. április 6.)

86. Vida András Kontra Wellisch József. (IMIT. Évkönyv 1895. 95—99 o.)

87. Zsidó történelmi emlékek különös tekintettel Magyarországra. (IMIT. Évkönyv 1896. 52—62.)

88. Ünnepi beszéd az Orsz. Izr. Tanítóegyesület millenáris közgyűlésén. (Egyenlőség 1896. július 10.; Izr. Tanügyi Értesítő 1896. jul.-aug. szám.)

89. „Hirdesetek szabadságot“. Ezredévi ünnepi beszéd. (Egyenlőség 1896. május 15.)

90. Abschiedsworte, gesprochen an der Bahre weil. Jakob Schuschny, Kantor der Pester isr. Religionsgemeinde am 21. Oktober 1898. (Budapest, 1898 8° 4 o.)

91. A paksi rabbigyűlés határozatai. (M. Zs. Sz. 1898. : 373—376 o.)

92. Kohn Schwerin Götz bajai és bács megyei főrabbi. Élet és korrajz 1760—1852. (Budapest, 1899. 8° 115 o. Kny. a M. Zs. Sz. 1898. 117—134, 209—237, 304—325; 1899. 17—34 o. 135—162 o.)

93. Worte der Trauer und Anerkennung, gesprochen an der Bahre des Herrn Nathan Latzko am 13. Mai 1901 (Budapest, 1901 8°.)

94. Rede über Sigmund Brody. (Neues Pester Journal 1906 januar 9.)

95. Allerlei Vorurtheile. (Neues Polit. Volksblatt 1888. Dec. 2.)

96. Rede des Herrn Samuel Kohn gehalten im Namen der leitenden Commission der Landes-Rabbinerschule. (Die achtzigjährige Geburtstagsfeier des Prof. M. Bloch. Budapest 1895. 8—9 o.)

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

Magyar Zsidó Kulturothton.

Hosszabb és behatóbb előkészületek után megalakult egy új intézménye a magyar zsidóságnak. Akik életre hívták és szeretettel ápolják, biztosítékát nyújtják annak, hogy ez az intézmény szükséges, de annak is, hogy sikeresen és eredményesen fog működni. Székely Ferencz, a Pesti izr. hitközség elnöke, Dr. Hevesi Simon főrabbi és Gábor Ignác igazgató nevéhez fűződnek elsősorban a kezdeményezés és a megalapozás első munkálatainak eredménye. Eredményeikről beszélünk, mert a Kulturothton már fellépésének első heteiben, amikor a teljes megszervezésről beszélni sem lehet, amikor az egyes szervek még nincsenek is bekapcsolva, mondom, már a kezdetén is felébresztett sok munkakedvet és munkakészséget és olyan alkotások konturjait állította fel, amelyek feltétlenül eléggé mutatják a keretet, amelyen belül a munka folyik majd és amelyek elég erősek ahhoz, hogy hozzájuk illeszthető legyen az egész magyar zsidóságnak kulturumunkája. Az egész magyar zsidóságról, tekintet nélkül felekezeti és zsidó politikai pártnyalataira.

Az otthon még ki sem dolgozta szervezeti szabályzatait. Egyelőre az OMIKE védőszárnyai alá helyezkedett és mint annak leányalkotása lép föl, de egy teljesen kikerekített és az anyaintézetől független programmal, amelynek irányai már erősen kibontakoznak. Ha az eddigi teljesítményeket nézzük, akkor, — azt hisszük — nem tévedünk, ha a célt és a feladatokat a következőkben formulázzuk:

Feladat: 1. Kulturális ügyosztályok megteremtése a hazai hitközségek közvetlen felügyelete alatt, a hazai zsidó vallási, tudományos, irodalmi, jóéti és társadalmi szervezetek egységesítése egy központban.

Cél: 2. A hazai zsidóságnak vallási-, erkölcsi-, hazafias-, kulturális- és szociális irányítása egy központi szerv megteremtése által; 3., tudományos és vallási intézmények létesítése a zsidó vallási, irodalmi és történeti élet ismertetésére; 4., munkaműhelyek felállítása a hazai zsidó ifjuságnak ipari pályára való nevelésére és 5., a tanuló ifjuság támogatása tanulmányaik tartama alatt; 6., védelem nyújtása és munkaalkalmak szerzése azoknak, akik a zsidó vallási szabványok lelkiismeretes megtartása miatt gazdasági hátrányba kerülnek; 7., szegény iskolás gyermekek nyaraltatása.

Az itt pontokban foglalt irányelvek teljesen fedik azokat az eszmeköröket, melyekben a tizenkilencedik század magyar haladó zsidósága mozgott és amely eszmekörökből a mindenkor művelt zsidóság a legjobb erőit és akarásait elhelyezte. A Kulturothton megakarja oldani a zsidóságnak azt a feladatát, melyet a haladó zsidóságnak nagy zászlóvivői misszióérzetnek neveztek és amely abból áll, hogy a zsidóság a maga belső életében kidomborítsa és gyarapítsa azokat az értékeket, melyeket a vallási és történeti alakulása megteremtett és ezekkel az értékekkel saját magát nevelje, hatást gyakoroljon a saját és a körötte élő társadalomra. Ez a gondolat talán még azt is kifejezi, hogy a zsidóság súlyt helyez arra is, hogy a társadalomban a nemesebb erkölcsi erőket szervezze meg és állandóan szem előtt tartsa azokat a feladatokat, melyeket művelt szeművel nézve a vallásnak meg kell oldani. Belső erő-kifejtést arra nézve, hogy az élet legmostohább viszonyai közt is elég erkölcsi, tudományos és vallási szakképzettséggel bíró tartalék felett rendelkezünk. Hogy tehetségünk, tudásunk, — de zsidó tudásunk is — gondolkodásunk, erkölcsi erőnk utjelzője legyen törekvéseinknek és ténykedéseinknek s olyan életmódot honosítsunk meg, mely a zsidó történeti életben gyökerezzen, de amely egyszersmind utánzásra serkentse a rajtunk kívül állókat is. A zsidó, történetileg kialakult és intelligens pszichéjével nemes példaképe akar lenni, mert még mindig nem mondtunk le arról az elsőbbségi érzetről, hogy a mi vallási irodalmunkban lefektetett elvek képesek a vallási képzetek, ismeretek és irányítások erejével nemes indulatokat felébreszteni. Ezen a téren még ma is kiválasztott népe vagyunk az Istennek és meg is akarjuk tartani történeti misszióinkat, megmutatni magunknak, saját hittestvéreinknek is, hogy a zsidó vallási erők nemcsak a multban teljesítettek hivatást, nemcsak a multban voltak forrásai a vallásos és erkölcsös megújodásnak, hanem ma is azok. Ennek a tudatnak ápolására, az ebből a tudatból folyó kötelelességérzetre akarjuk nevelni hittestvéreinket. Mikor zsidó családaink pusztulását látjuk, mikor azt vesszük észre, hogy a vallásunktól való eltávolodással a fiatal generációk erkölcsi energiái elgyengülnek, kötelelességünk, hogy segítségére siessünk a jelennek és az eljövendő nemzedéknek. Kötelelességünk, hogy a mai és az eljövendő nemzedék munkakedvét a mi ideáljainkkal alátámasszuk. Ez a kötelelességünk fennáll akkor is, ha régi elsőseink érintetlenül állnának fenn. De most

hogy a fiuk annyira eltávolodnak az apáktól, hogy a családi élet bensősége annyit veszített melegségéből, ezerszeresen kell dolgoznunk és rámutatnunk azokra a kísérő körülményekre és azokra az előzményekre, melyek egyes zsidó családoknál erkölcsi züllést, anyagi és erkölcsi lerongyolódást idéznek elő. Nekünk a meggyőződésünk, hogy segítségére kell sietnünk az egyesnek, a családnak, a társadalomnak és meg kell alapoznunk azt a zsidó mentalitást, mely igazi erkölcsi erők, igazi haladó tényezők és igazi egyetemes nemzeti energiák. Erkölcsi tényezők megmentéséről van szó. A zsidó idegek megerősítéséről, a zsidó család erkölcsi nyugalmaról gondoskodik az, aki azoknak a céloknak megközelítésére és azoknak a feladatoknak megvalósítására törekszik, melyeket a Kulturothton képvisel.

Zsidó idegek épségbentartását és zsidó energiák megmentését* jelenti tehát elsősorban ez a Kulturothton. De jelent sok mást is, mert bekapcsolódik abba az egyetemes munkásságba, melyet a zsidóság történeti élete folyamán magára vállalt. Mondjuk ki nyíltan, a zsidóságnak mint sokszor a világtörténelemben, a vallásosságot, a vallásosság gondolatának tiszteletét kell megmentenie. Mert nem igaz, hogy a vallásos érzéseket a tudományos megismerések és a haladó gondolatok térfoglalása ölte meg.

A becsületes embereket, a felvilágosodott embereket, a haladás eszméjén csिंगő embereket kell megmenteni a vallásosság számára és ez a misszió vár a magyar zsidóságra is. Ha igaz, aminthogy igaz, hogy vallási regenerációra van szükség, csinálja meg a zsidóság is ezt a regenerációt. Csinálja meg, mert meg tudja csinálni. Állítsa a vallásos érzést az embernevelés, a léleknevesbedés, a történeti tudat éberségének, a társadalmi megerősödésnek szolgálatába és állítsa meg azt a pusztító folyamatot, melyet felekezetiesség berkei megindítottak. A zsidóság mutassa meg, hogyan kell vallásos érzéseket felébreszteni, miként és mivel kell a lelkeket a vallásossághoz közelebb vinni. Ha ez a Kulturothton úgy működik majd, ahogy a létrehozói kigondolták, a zsidóság missziója meg fog látszani a legközelebbi gyümölcserésen.

De azután működjék is így. Ne essék abba a hibába, hogy a nemtörődömség és a lanyhaság szélnek eressze az eszméket. Itt meg kell kezdeni a munkát és a munkának meg kell nyerni mindenkit, aki értékes munkát végezni tud. Szervezni kell minden erőt és minden tehetséget. A hitközségek járjanak elől és mentsek

meg a zsidó tant a zsidóság számára. Vigyázzanak arra, hogy a hívek mindegyikének nemesebb gondolatvilága kapcsolatot találjon maga és a hitközsége között. Ne legyen olyan zsidó, aki ne találjon a maga számára, a nemesebb lelke számára munkát a hitközségi életben belül. S vigyázzanak a hitközségeink arra is, hogy gyermekeink és ifjúságunk egésze alkalmat és lehetőségeket találjon arra, hogy megismerkedjék mindennel, amit a zsidó szellem és a zsidó vallásos gondolkodás és a zsidó erkölcsi világszemlélet alkotott. Első dolguk abban állna, hogy a maguk területén kulturóthont létesítsenek, ahol a helybeli zsidó intelligencia legalább kéthetenként egyszer összejönne, ahol egy arra kijelölt előadó tájékoztatást nyújtana a régi, de azonfelül minden újabb irodalmi és történelmi eseményről, amely a zsidó összességet érdekelheti és amellyel itt számolnának be egymásnak arról a munkáról, mely az utolsó napokban a helybeli hitközség intézményein belül folyik. Ezek az otthonok mindig előkészítenék a hitközség kultur és szociális programját és gondoskodnának arról, hogy a hitközség területén zsidó könyvtár legyen és hogy ez a könyvtár használatban is legyen. Ezekben az otthonokban gondoskodnának a helybeli zsidó szociális szükséglet kielégítéséről is. Így pl. a felnőtt kevésbé művelt ifjúságnak a gazdasági életben nélkülözhetetlen ismereteiről, munkaalkalmak megszerzéséről, kisebb iparműhelyek felállításáról különösen leányok részére. Mentorok szervezése, akik a hitközség területén élő árva gyermekek nevelését jóakarattal és a szükséges tapintattal irányítanák, azonkívül pedig mindig fenntartanák az összeköttetést a helybeli, de más városban tanulmányaikat folytató egyetemi hallgatókkal.

A legnagyobb munka a központi szervre vár: az OMIKE Kulturothtonára. Az a munka, melyet a pesti és a vidéki hitközségek egyenként végeznek, ennek a munkának innen kell irányítatnia. Óvakodik a felekezeti politikától, ami itt azt jelenti, hogy nem akar befolyást gyakorolni a vallásos felfogásokra, de igenis arra, hogy mindenütt a zsidó ismeretek elterjedjenek. Erre a célra már legközelebb elkészül az ország zsidó intelligenciájának a katasztere, akiket tudományos irányuk szerint foglalkoztatni akarnak azokban a diszciplínákban, amelyekben otthonosak. Ugyancsak fennáll a szándék és arra is folynak az előkészületek, hogy az IMIT-tel kapcsolatosan magyarra legyenek fordíthatók a zsidó irodalom nagyobb alkotásai, hogy egyes zsidó témák népszerűen

megírt módon a zsidókönyvpiacon kerülhessenek, hogy egyelőre, amíg az arra való gárdát felneveljük, a fővárosban és a vidéken egyaránt kisebb, egyes előadásokra alkalmas cikkeket terjesszen és ezzel utbaigazítást adjon, milyen hangnemben és milyen feldolgozásban szeretné a zsidó felvilágosító munkát látni.

A központi kulturothton saját helyiséget rendez be magának azzal a céllal, hogy a zsidóság iránt érdeklődő körök naponta találkozhassanak. A sok irányú tevékenység folytán nem lesz nap, amelyen valamelyik szekciónak vezetősége ülést ne tartana. Az otthonnak ez a helyisége, berendezve olvasó és társalgótermekkel, gyűlöhelye volna a fővárosi zsidó és a vidéki zsidó intelligenciának is, amely itt megismerkedhetne azokkal a pesti körökkel, amelyeknek szívén fekszik a magyar zsidóság ügye és itt ismerkedhetne meg a pesti zsidóság a vidéki zsidók mentalitásával, igyekezetükkel és ténykedéseikkel. Hetenként legalább egyszer felolvasást is tartanának, amelyen tudományos tárgyakon kívül egyes aktuális kérdések is szőnyegre kerülnének és az itt kiforrt gondolatok alapul szolgálhatnának a kidolgozandó és kibővitendő programoknak.

Már bevezetőleg mondtuk, hogy a tervezet pontokba való foglalása még nem kész, de a vezetőség a nyári időnyt ennek a munkának a befejezésére akarja fordítani. Akkorára indul meg az igazi taggyűjtés. Egyelőre csak alapító tagok toborzására fektettek súlyt. Olyanokra, akik alapító tagságként legalább egyezer koronát fizettek be. És jóllehet a munka minden hangos dobpergés nélkül folyik, az eddigi eredmények is mutatják, hogy a zsidó közönség középosztálya megértéssel van a nemes cél iránt. Sajnos, a gazdag és a régi zsidó patricius családjaik ivadékaikról nem beszélhetünk olyan megelégedett hangon.

De ha a tervezet még nincs is pontokba foglalva, a belső munka már erősen folyik. A Kulturothton még csecsemőkorát éli csak, de már férfiasan dolgozik. Legelső dolga volt, hogy segítségére siessen a szomorú helyzetbe jutott egyetemi ifjúságunknak és megtett mindent, hogy az egyetemen falaiból kizárt ifjaink tanulmányaikban el ne maradjanak. Ifjaink tanulnak mindent, egészen úgy, mint az egyetemen és tudásban gyarapodva, talán csak mint nyomasztó álomra fognak visszagondolni a mai időkre. Ezen a téren úgy is javulás fog beállni és mi reméljük, hogy a változott viszonyokkal minden jóvá fog tétetni.

Az első iparműhely is megnyílt. *Horvát Ákos* a kulturothton segítségére jött és egyelőre 50000 koronával lehetővé tette olyan iparműhely felállítását, ahol zsidó leányok iparművészeti cikkek előállításával szép keresetre tesznek szert. Folyamatban van még újabb két műhely felállítása, még a nyár folyamán. Ezeket újabbak követik. A cél, hogy a zsidó lányok olyan mesterséget tanuljanak meg, melyet otthon folytathatnak és amely őket nem vonja el a házas foglalkozásuktól. A mesterség mellett a lányok rajzot és a szükséges szakismereti elméleti oktatásokat is kapják.

A kulturothton az elcsenevészedett, rosszul táplált fővárosi gyermekserég bajait is felkarolta. Mozgalmat indított, hogy a zsidó gyermekek kisebb városokban és falvakban egyes családoknál elhelyezést találjanak. Ahová csak bekopogtatott, mindenütt a legbarátságosabban fogadták. Százával és százával jelentkeznek a zsidó vidéki hitrokonaink és a nyaralásra jelentkező gyermekeket majdnem mind fel lehet venni. Az anyagi fedezetről a fővárosi zsidó apróságok gondoskodnak, akik zsidó szívvel felkeresik hitoktatóikat, hogy összegyűjtött koronáikat társaik nyaraltatására felajánlják. A nyaraltatáshoz szükséges pénzek szépen folynak be és annyi bizonyos, hogy pénzhányon az akció sikere el nem marad.

Ez a Kulturothton képe megalakulása első két hónapjában.

Budapest.

Dr. Hernád Gyula.

TUDOMÁNY.

A görög papyrusok büntető záradékai.

Szerződő felek az elvállalt köteleességek be nem tartására büntetéseket vehetnek ki. Ezt a görög papyrusokban ἐπίτιμον (a 4. századig) vagy προστίμων terminussal (6—7. század) jelölik, németül „Konventionalstrafe“. *Berger A.* a papyrusokban előforduló conventionális büntetésekről monográfiát bocsátott közre (Die Strafklauseln in den Papyrusurkunden. Ein Beitrag zum Gräko-Aegyptischen Obligationenrecht, Leipzig—Berlin 1911), amely lehetővé teszi, hogy az antik jogrendszer ezen pontját a zsidó joggal összevessük. Zsidó névvel jelöljük itt a talmudon kívül az aram papyrusokat is, melyek egyiptomi zsidóktól származnak, habár legalább is kétes, hogy a tekintetbe jövő okmányok zsidó jog szerint készültek-e, mert ha perzsa birodalmi jogot képviselnének is, rokonságban állanak az ókori zsidó joggal, mivelhogy a talmud azt a jogot átvette. Hogy mily mértékben, nincs megállapítva, de azt, hogy átvétel történt, illetve, hogy ez a jog a talmudban tovább él, az aram papyrusokról e helyen közrebocsátot értekezéseinkben egyes részletekre nézve bizonyítottuk és nyomatékosan hangsúlyoztuk.

A legszembeötlőbb az aram papyrus és a rabbinikus okmány hasonlósága, amely alapon joggal állítottuk, hogy az *ókeleti okmány* a rabbinikus okmányokban mai napig él. A görög papyrusokkal való összehasonlítás azt mutatja, hogy az *ókeleti okmány* a *hel-lenista okmányra* is hatással volt. Jelen értekezésünkben egyebek mellett azt is bizonyítani fogjuk, hogy az aram papyrusokmányok és a rabbinikus okmányok a görög papyrusokmányokra is nem egyfénysugárt vetnek. A legcélszerűbb lesz, ha az érintett munka sorrendjében tesszük meg észrevételeinket.

A kikötött bírságot az egyik szerződő fél a másiknak fizette. A bírság magasságát illetőleg a felek teljes szabadsággal bírtak;

adás-vételnél pl. a vételár fele, legtöbbször a kétszerese, de az ötszöröse is. Az „epitimon“ az okozott káron kívül fizetendő. (6. lap). Szerződészegésért fizetendő volt (kikötés esetén) a *ἡμιολία*, azaz (B. megállapítása szerint 9. lap) a főösszeg fele. Az *epitimon* lehet *ἡμίσιον* (20). A birságon kívül van még a kártérítés az okozott kárért (*βλάβη*) és költségért (*δαπάνηματα*), esetleg duplája (*διπλά*) (26—28). Világos, hogy a kárért és költségért a szerződő fél a zsidó jog szerint is felelős, Norwichban (Anglia) 1245. évben kelt vétellel *שטר מכירה* külön említi, hogy „megfizeti a költségeket, melyeket a vevő költött“ (Davis, Hebrew Deeds by English Jews (19. lap): *יתן יצאתיו שויעא בגלל להוציא מו החנות* (8. lap). *ישלם לו... כל יצאתיו שהוציא על בנן אשר בנה עליה*). Sok példa van erre, ugyancsak a kártérítésre (u. o. 16). Ezek nem igen jellemzőek.

Feltűnő azonban a következő. A clausulák között van az is, hogy a szerződő fél kötelezettségének megszegése esetén a kincstárnak fizet bizonyos összeget. Szerzőnk (31. l.) szó szerint a következőt mondja: „Der Begriff der Fiskalmult ist nicht bestritten. Bekanntlich versteht man darunter jenes Bussgeld, welches von den Kontrahenten für den Fall der Vertragsverletzung an die Staatskasse zu zahlen ist. Aus der folgenden Zusammenstellung ist zu ersehen, wie beliebt ihre Anwendung im gräko-ägyptischen Recht war.“ A példák kezdődnek a Ptolemeus korszakban és a byzanci korig terjednek, bizonyíthatólag a 2. század közepétől (időszámításunk előtt) a 4. századig (időszámításunk után) (36. lap). **Ekkor megszűnik.** A görög okmányokkal *egyidejűleg* a demotikus okmányokban is fellép. (37). „Den Inhalt der Fiskalmult bildet immer Zahlung einer Geldsumme. Die Frage, an wen zu zahlen ist, findet hier eine andere Erledigung. Als berechtigt erscheint in der Ptolemäerzeit *τὸ βασιλικόν*, in der Kaiserzeit der Fiskus, *τὸ δημόσιον*, also Subjekte, die am Verträge nicht teilnehmen. Dadurch erhält diese Vereinbarung, die eine Strafzahlung an die Staatskasse enthält, den Charakter eines Vertrages über Leistung an einen Dritten (pactum in favorem tertii)... Die Fiskalmult ist eben keine Erfindung des römischen Rechts, daher auch das ablehnende Verhalten der klassischen Juristen ihr gegenüber... Die Fiskalmult war vielmehr seit jeher altes ägyptisches Sonderrecht... Nach dem heutigen Stand des Materials ist sie erst in Urkunden des II. vorchristlichen Jahrhunderts zu finden...

Nach der *Constitutio Antoniniana* wird die Fiskalmult immer *seltener*... Seit der Mitte des IV. nachchristlichen Jahrhunderts finden wir die Fiskalmult in den Papyrusurkunden nicht mehr“ (95—97). A fiscusnak fizetendő összeg rendesen a félnek kikötött birság magasságával birt („die Fiskalmult ist fast durchweg der Privatstrafe gleichgestellt“. 34. lap).

A fiscusnak fizetendő birságot találjuk angol-zsidó, héber okmányokban még a 13. században. Davis M. D. „*שטרות*“ Hebrew Deeds of English Jews before 1290.“ (London, 1888) c. alatt az angol levéltárakból 208 okmányt adott ki, melyek különféle ügyletekre vonatkoznak. A 7. szám Norwich 1246-ban kelt boltbérleti szerződés, melyben a bérlő kötelezi magát, hogy a bérbeadó felszólítására egy év letelte után kimegy az üzleti helyiségből. „Ha Isten ments, vonakodnék és ellenkeznék, megfizeti a kilakoltatás költségeit és ezenfelül a királynak fizet egy márka aranyat.“¹ Ugyanez a birság fordul elő a 8. számú lakásbérleti szerződésben (21. l.), a 9. számú fizetési kötelezvényben (csak fél márka,² 23. l.). Ellenben az ezután következő ingatlan (föld) eladásáról és egyebekről szóló okmányokban ez a birság nincs kiszabva, a miből az látszik, hogy csak ott alkalmazták, hol esetleg a világi hatóság igénybevétele válhatott szükségessé. A 22. számban (Norwich 1251) az egyik fél 1 márka birság fizetésére kötelezi magát a szerződő fél javára, ha a szerződést megszegné. Az a körülmény, hogy egyszer egész márka (font) arany a birság, máskor pedig csak egy fél, arra mutat, hogy a birság a szerződés összegével összefügg. A kérdést nem vizsgáltuk alaposan, de a létező adatok alapján el volna dönthető.

Hogy a birságkikötés a fél javára milyen régi, mutatják az aram papyrusok. Majdnem valamennyiben megvan. Pl. a pap. 6. sor 5 keres, C 15. sor 20 keres. Csupa nagy összeg, de hogy mily arányban volt az ügylet értékével, nem állapítható meg, mert az aram papyrus okmányokban vételár stb. nincs kitéve, mivel-

¹ 19. lap *שירה הייב לתת לאדוננו המלך זקוק וזהב להומנתו* Márka (litra) = זקוק (Zunz, Zur Geschichte und Literatur 543).

² 23. szám (53. lap): egy-egy fél márka a királynak és a király testvérének. 51. szám (131. l.) fél márka, 52. sz. 1 márka a királynak. Mellékesen megjegyezzük, hogy a 133. lap, 3. sor alulról és 134. l., 1 sor a szó kipontozása törlést jelent. A két szó csakugyan fölösleges.

hogy az ügylet ezen része külön lett elintézve. Cedáló okmányok. Dr. Staerk (Jüdisch-aramäische Papyri aus Elephantine, 2. kiadás, Bonn, 1912, 14. lap) idéz egy Nebukadnecar korabeli szerződést (600 körül időszámításunk előtt), melyben a fél a megkapott összeg letagadása esetére 12-szeres bírság fizetésére kötelezi magát.

Ez az utóbbi körülmény alkalmas arra, hogy az **אמנתא** név alatt ismert talmudi tételt megvilágítsa. Szerzőnk (50 kk.) bebizonyítja, hogy a többféle bírság, melyet a szerződő fél kikötött, nem volt üres szóbeszéd, hanem szerződésszegés esetén meg kellett fizetni, noha jelentékeny büntető összegről van szó. „Die gräko-ägyptische Konventionalstrafe war kein leerer Wortschwall, sondern ein praktisches lebenskräftiges Institut“ (54). Kiemelendő, hogy nem okozott kár megtérítéséről van szó, hanem a vállalt kötelesek nem teljesítése esetén a káron kívül eső bírságról, melynek célja az, hogy az ügyfelet a vállalt köteleesség teljesítésére bírja. Ez lévén a cél, exorbitáns bírságok is helyén vannak, hisz az ügyfél hatalmában van, hogy a bírság fizetésére ne kerüljön a sor.

A fent idézett babylóniai 12-szeres bírság azt mutatja, hogy az ilyen kikötések az ókeleti világban jártak. Az aram papyrusokban szintén állandó a kikötés, még pedig nagy összegekre szólnak. Nincs tehát semmi ok azon feltevésre, hogy a zsidó népnél Palesztinában másképp lett volna, ha bebizonyosodik, hogy ily kikötések náluk előfordultak. Ezek előrebocsátása után idézzük a talmud által említett példákat.

A földhaszónbérleti szerződés állandó formulája: „Ha parlagon hevertetem és nem művelem, javát fizetem“. Ezért a törvényrendelete: Megbecsülik, mennyit termett volna a föld és ezt fizeti a bérlő. (misna Bába Mecia 104 a.). A babyloni talmud más esetet idéz: Egy bérlő azt írta a szerződésbe: Ha parlagon hevertetem a földet, 1000 dinárt fizetek neked. Parlagon hevertette a föld harmadrészét, miért a Nehardeabeliek 333.33 denár fizetésére kötelezték (u. o. 104 b). A misna (Palesztina) rendes esetet említ, a talmud (Babylonia) nagy konvencionális büntetést, parcelláról van szó, melyet egy ember megmívelhet, de mindkettő a kötelezést komolyan veszi. Rába, ki *Machuzában, nem a tulajdonképi Babylóniában* élt a 4. század közepén, azt mondja, hogy az 1000 denár csak „megnyugtató“ volt a szerződés betartása tekintetében és nem veendő szó szerint, *a bírság tehát nem fizetendő*.

A másik eset (Palesztina) a következő: A vevő az eladónak felpénzt (zálogot, **ערבון**) ad és megegyeznek a következőben. Ha a vevő lép vissza, a felpénz vesszen oda; ha az eladó lép vissza, a kétszeri felpénzt adja vissza. Jósze szerint a kikötések jogérvényesek. Jehuda szerint: a vevő csak annyi (a vett ingatlamból), amennyi az előpénzre esik. Simon ben Gamliél szerint: Ha 1000 denárért vett házat vagy földet és fizetett 500-at, (visszalépés esetén) a fele az övé, a többi visszaadja (Bába Mecia 48b). A jogi finomságokat és a kommentárokat a mi célunk szempontjából mellőzhetjük. Tény az, hogy bírságokról van szó, ilyen tehát Palesztinában járt. Hogy az egyik jogtudós (rabbi) elismeri a jogérvényességet, a másik pedig nem, nem változtat a történelmi tényen. Tulzott bírságról nincs szó, a S. b. G. szavaiból az következnék, hogy a bírság összege a szerződés összegének a fele volt. Máshol (Tószefta B. M. 1, 17; 372, 28) ugyanez az eset van említve és világosan ki van téve, az eladó azt mondja: ha visszalépnek, felpénzed kétszeresét adom vissza (**אם אני חוזר כך הרני כופל לך ערבונך**).

A harmadik eset (szintén Palesztina) a következő: Ha az adós tartozása egy részét kifizette és az adóslevelet harmadik kézbe adta és azt mondta: „Ha meghatározott napig nem fizetem ki adósságomat, add vissza a hitelezőnek az adóslevelet“. Ezután elérkezett a határidő és nem fizetett. Jósze szerint: adja oda az adóslevelet a hitelezőnek, Jehuda szerint: ne adja (misna Bába Batra 168a). Ez nem más mint bírság. Tegyük fel, hogy az adós a tartozás felét fizette meg, akkor ugyanannyi bírságot fizet, a mennyi az ügylet hátralékos összege, t. i. a fennmaradt másik féltartozás.

Az érvénytelenség oka az (tószefta i. h.), hogy a szerződő felek nem szerezték meg a kikötött bírságot. Jehuda szó szerint azt mondja: Hogy vegyen birtokba olyasmit, ami nem az övé (**הואך זוכה וה דבר שאינו שלו**). Van más eset is. „Ha kettő erős-ködött egymással és az egyik azt mondja a másiknak: Ha bizonyos napig nem jövök, ennyi meg ennyi (követelésed) legyen rajtam. **עיצומים** V. ö. j. B. B 17 c vége felé. **שנים שנתעצמו זה בזה**“). Jehuda ebben az esetben is a fentérintett okot hozza fel az érvénytelenség mellett. Zsidó jog szerint ugyanis a pusztá szó nem hozza létre az ügyletet, kell hozzá cselekvés, írás vagy hasonló más mód. Nem az tehát a jogi

kérdés, hogy a jogfél komolyan gondolta-e a feltételt, mert ha ez meg is volt, a jogügylet nincs perfektuálva. *Csak a babylóniai talmud állítja az előbbi és új terminust hoz be:* אִסְמַכְתָּה (B. B. 168a; 173b; B. M. 48b s máshol), melynek értelme az, hogy az egyik fél a másikat meg akarja nyugtatni, de nem gondolt komolyan arra, hogy az ígéretet a szerződés be nem tartása esetén beváltsa.

Nyilvánvaló, hogy ez a gondolat nagy bírság kikötésénél merült fel, a fentemlíttet első esetben, amely tényleg megtörtént. Ugy ez az eset, valamint az a körülmény, hogy újbabylóniai szerződésekben a jogügylet 12-szerese is előfordul kikötött bírságképp, azt mutatja, hogy Babylóniában nemcsak zsidóknál, hanem bizonyára még fokozott mértékben a pogány őslakóknál, a fajbéli babylóniai nép egyenes örököseinél az exorbitáns kikötések mindnaposak voltak. Ezekről nincsenek adataink a talmud korából (3—5. század), de nem valószínűtlen, hogy az időszámításunk előtt évszázadokra visszafelé eső korokból eredő jogszokást, a túlzott bírságot, ezek is igazságtalannak, vagy korszerűtlennek érezték és hatását épűgy megszüntették, mint a zsidók. A szerződés formája és formulái rendkívül szívosak, tartalmukat túléltek; az újbabylóni okmány (600 ísz. előtt) az uiperzsa (szasszanida) birodalomban is tovább járta (3—5. ísz. után), de jogi erejét megszüntették. A babyloni zsidóknál kimutathatólag a 4. század közepén.

Nem érdektelen, hogy ily magas bírságra P. Fay. 89 (anno 9 post) is szolgál példával. A gabna tizszeresére kötelezi magát a szállító késedelem esetén. Ez az okmány egyedül áll, mert rendszeren a bírság csak kétszeres volt (Berger, 115). Ki tudja, hogy a kivételes szerződést nem kötötte-e valamely bevándorolt babylóniai pogány vagy zsidó. (Fayumban nagy zsidó lakosság volt.) Erre nem vetünk súlyt, csak arra, hogy a szobán forgó szerződések, illetve kikötések tisztán babylóniai joggyakorlatot képeztek, melyet a zsidó jogtudósok a 4. század közepén megszüntettek. Tették ezt a fejlődött jogérzék folytán és megokolták saját jogi gondolkozásuk szerint azzal, hogy a szerződő felek az exorbitáns bírságokat csak megnyugtató céljából ígérték meg, a mi a saját korukban ott már meg is felelhetett a valóságnak. Mind a kikötés, mind pedig a jogi hatályt megszüntető gondolat a palesztinai zsidók előtt idegen volt. *Mikor a babyl. talmud*

a misna (a Palesztinából átvett kódex) több tételének magyarázatára alkalmazta a babyl. gondolatot. idegen elemet vitt be a palesztinai jogba. Az új elv sehogysem illet be a régi jogrendszerbe. A speciális esetre alkalmazott gondolatot, részben már a talmud maga, de különösen a talmud középkori kommentátorai és decisorai általánosították és az אִסְמַכְתָּה fogalma körül bábeli zavar keletkezett. Az eredeti kritériuma a túlzás נִיִּים ki lett terjesztve mindenfélére és ki lett bővítve más kritériumokkal, úgy hogy mindenre rá volt húzható az אִסְמַכְתָּה fogalom. Jakob Tam (12. század Champagne), a ki a talmudot a hagyományos magyarázatot tekinteten kívül hagyva, önállóan magyarázta és a mit ezen az úton talált, a fennálló gyakorlat ellenére is, mint talmudi jogot léptetett életbe, az אִסְמַכְתָּה-ra is talált új felfogást, melynek segítségével az ellenkező materiát símára gyúrni gondolta. Ugyanazon okból mások is követték, úgy hogy ez a fogalom óriási területeket nyert. Legalább 6 módot találtak ki, hogy minden szerződést illuzóriussá tevő erejét korlátozzák. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy utalhatok Bloch M. monografiájára, hol a szóban forgó jogi jelenség széles tért foglal el. (A szerződés mozaiko — talmudi jog szerint, Budapest, 1893: Der Vertrag nach mosaisch-talmudischen Recht 29—42), de nem a talmudi anyag előadása, hanem a talmud utáni felfogások és intézkedések ismertetése. Mi sem jellemzőbb arra, hogy ez a fogalom milyen végzetessé vált minden kikötésre, mint az, hogy minden szerződésben kivétel nélkül idevágó külön formulát vettek fel, amely a mai napig ott szerepel és ez az: „Nem mint Aszmakta és nem mint okmányformula“ דְּלֹא כְּאִסְמַכְתָּה וְלֹא כְּמוֹמָן דְּשִׁמְרִי (Pl. Davis, Hebrew Deeds of English Jews, 8 lent, 14 lent, 17 fent, 22, 28, s máshol).

A papyrusok a szerződő felek mellett sűrűn neveznek másokat ezekkel a terminusokkal οὐ παρὰ és οὐ ὑπὲρ. Az első Berger bizonyítása szerint a jogutódokat, különösen az örökösöket jelenti. Ugyanis παρὰ genitivussal azt jelenti: „ami valamely személytől kiindul, ami tőle ered“ és így megfelel a római *venientes ab aliquo personae* kitételnek. (D. 1, 11, 18 §; 46, 8, 8, 2 §). A ὑπὲρ a helyettes a szó legtagabb értelmében (Berger 65 k.) Ezen nyelvi meghatározás után szerző a jogi tárgyalásra tér át. Mitteis meghatározásából indul ki (Reichsrecht und Volksrecht 523 kk), a ki különbséget tesz kötbér (Konventionalstrafe) és szerződés-

bírság (Kontraktsmult) közt. Szerződésbírság áll fenn saját szavaival:

„Wo entweder a) im Vertrag den schuldhaften Teil eine Leistung zugunsten eines dritten nicht kontrahierenden Subjekts als Pön auferlegt ist; oder wenn b) die Kontrahenten dritten am Vertrag nicht beteiligten Privatpersonen, welche den Vertrag und die daraus erworbenen Rechte anfechten würden, eine Strafe androhen“. De nem szerződésbírságról van szó, ha ily büntetéssel való fenyegetés csak látszólag irányul harmadik személy ellen és tulajdonképen a jogutódoknak szól, amely esetben a közönséges kötbér fogalma alá esik (69). A papyrusok a helyettest (ῥύπαριον) szintén büntetéssel sújtják, noha ez a jogfelet illeti, kit képvisel. Ez tehát már szerződésbírság lenne. Ez csak elmélet — így folytatja a szerző — és kérdés, hogy festett a gyakorlat. „Es gibt keine Urkunde, wo ein Rechtsfall aufgeworfen wäre, dem ein unter die in dieser Weise erweiterte Strafklausel fallender Tatbestand zugrunde läge. Ohne solche Quellenbezeugungen für den Bereich der Papyri fehlt uns aber jeder Hinweis, welche juristische Tragweite dieser Verschärfung der Strafklausel beige-messen wurde, so dass zurzeit die Frage offen bleiben muss, ob die Erwähnung der Rechtsnachfolger und anderer Personen, die dem Abschluss des Vertrages fernstehen, auch jene Rechtsnachwirkungen hatte, die ihr nach ihrem wesentlichen Inhalt zuzu-sprechen sind oder — ob sie nur eine Wortfloskel war, die nur den Schein einer weitgehenden rechtlichen Bedeutung in sich trägt und die im Laufe der Zeit zu einem gewöhnlichen Bestand-teil des Vertragsformulars wurde (70). Mitteis nézete (525): „Unberechtigte Einschüchterungsversuche ohne weitere Wirkung“.

Mi először konstatáljuk, hogy úgy a *poena conventionalis*, mint a „Kontraktsmult“ Egyiptomban legalább 200 évvel a szóban forgó görög papyrusok előtt már léteztek. **Az aram papyrus-szerződéseknek ezek állandó formulái és kétségtelenül nem flosculák voltak.** Ez ki fog tűnni az idézetekből, melyeket ideiktatunk. Az egyszerűség kedvéért a nevek helyébe A és B-t teszünk. Az okmányok az időszámításunk előtt 5. századból származnak.

1. A. engedélyt ad B-nek valaminek építésére (servitus). „Ha megakadályozná az építésben 5 keres tiszta ezüstöt fizetnek királyi súly szerint, de az épület azért tied marad. Ha A

meghal, jövőben **sem fia vagy leánya, sem fivére vagy nővére, sem rokona vagy idegen, sem katoná vagy civil ember** nem akadályozhatja meg B-t vagy valamelyik utódját abban, hogy a sajátját képező épületet emeljen. **Ha közülük valaki akadályozná, fizeti neki a fenti összeget**“ stb. (Pap. A. 471-ből.)

2. Nem vagyok jogosítva pert indítani sem én sem utódaim, sem fivérem vagy nővérem, **sem rokon vagy idegen** ezen telek miatt ellened vagy fiad vagy leányod, fivéred vagy nővéred, **rokonod vagy idegen ellen. Ha pert indítanak ellened nevemben** ezen telek miatt, 20 kerest stb. fizetnek neked, ez a telek pedig mégis a tied marad s biztosítva vagy minden per ellen, melyet ezen telek miatt ellened indítanak (Pap. B. 464-ből).

3. A. telket ajándékoz leányának. E nyilatkozat után így folytatja: Nincs sem más fiam vagy leányom, fivérem vagy nővérem, feleségem vagy **más valakim**, ki ezzel a telekkel rendelkezhetne, hanem csakis te és gyermekeid örökre. Ki ellened pert indít, vagy **bárki ellen, ki veled vonatkozásban áll, azon telek miatt . . . fizessen neked 10 kerest.** Azután arról van szó, hogy A maga se vonhassa vissza vagy tagadhassa le ajándékát, ebben az esetben ő pannyi bírságot fizet és a telek a leányáé marad. (Pap. D. 461-ből).

4. A leányának bizonyos neki adott dolgok fejében telket ajándékoz. Ezeknek a tárgyaknak értéke 5 keres volt. „Nem perelhetek sem én, sem gyermekeim, sem más utódom vagy bárki más ezen telek miatt, melyet neked adtam és melyről okmányt állítottam ki számodra. A ki perel ellened, én vagy fivér vagy nővér, **rokon vagy idegen, katoná vagy civil, 10 kerest fog neked fizetni**, a telek pedig mégis a tied“. (Pap. E. 446-ből). Mellékesen megjegyezzük, hogy itt a kötbér a szerződés összegének (5 keres) éppen a duplája (10 keres). V. ö. Pap. Sachau 13466 és Pap. Bodl. (Staerk Neue Pap. 59.)

5. Cedáló okmány, 5 keres bírság perindítás esetén, melyre az utódok is köteleztetnek (P. F. 440-ből).

6. X és Y nyilatkozatot adnak A. és B.-nek, hogy követelésükre nézve, amely különféle tárgyakra vonatkozott, ki vannak

¹ Előzőleg A azt mondta leányának, hogy a telket el is ajándékozhatja. Ez az, ki leányával vonatkozásban áll.

elégítve. Lemondanak a maguk és minden hozzátartozóik nevében a perlés jogáról. Ezután következik a részletezés: fiú, leány stb. ellenetek, fiaitok, leányaitok vagy más hozzátartozók ellen fellépne. Végül így hangzik: „*Bárki perelne* e tárgyak miatt, fizessen nektek vagy fiaitoknak vagy *bárkinek, kit perelnek*, 10 ezüst kerest” (Pap. H 14—15. sor. 420. év).

7. A legvilágosabban szól a I papyrus 416-ból, amely cedáló okmányt Jedonjá állította ki Nátán két fia javára és amely így szól:

„*En lemondok* javatokra Jezanja, Urija fiának házaról (következik a ház meghatározása fekvése szerint). Ez a ház, melynek határai fent megvannak adva, örökre a tietek, Jedonja és Mach-széja, Nátán mindkét fia, és gyermekeiké utánatok és *adhatjátok annak, kinek akarjátok*. *En Jedonja, nincs jogom, sem nekem sem gyermeeimnek vagy bármely más nőnek vagy férfinak, ki velem vonatkozásban áll, ellenetek pert indítani. Arra sincs jogunk, hogy pert indítsunk fiatok vagy leányotok, fivér vagy nővér, nő vagy férfi ellen, ki veletek vonatkozásban áll, vagy az ellen, kinek ezt a házat eladjátok, vagy az ellen, kinek önként ajándékozzátok*, az én nevemben, Jedonja nevében vagy gyermekeim nevében, vagy nő és férfi nevében, ki velem vonatkozásban áll. Ha én Jedonja perelnék benneteket, vagy perelne benneteket fiam vagy leányom, nő vagy férfi nevemben vagy gyermekeim nevében — Jezanja bar Urija fiát és leányát kivéve — vagy perelnék fiaitokat vagy leányotokat, vagy embert, ki veletek vonatkozásban áll, vagy *azt, kinek ezt a házat eladjátok, vagy azt, kinek ajándékozzátok, bárki perel benneteket, fizetek nektek 10 ezüst keres kötbért és a ház mégis a tietek legyen* és gyermekeiké utánatok örökre, kivéve Jezanja bar Urija gyermekeit.”

8. Örökség (osztzkodó) okmány (Pap. K. 410-ből). Ebben ezeket olvassuk: „Te Jedonja rendelkez ezen rabszolgával, amely osztályrészedül jutott, örök időkre, és gyermekeid utánad, kinek akarod, ajándékozhatod”. Nem perelhetnek miatta. *Ha perelnénk, fizetünk neked 10 keres kötbért*. [„Tied a rabszolga] és gyermekeidé utánad és ajándékozhatod, kinek akarod, és nincs pernek helye”.

9. Kölcsönokmány 456-ból (Ungnad, Aramäische Papyrus aus Elephantine 111. lap). Ha az adós a határidőre nem fizetné meg egész tartozását, az akkor fennálló összeg kétszeresét fizesse.

A kötbér tehát a szerződés összegével egyenlő. Sajnos, a עקבך ezen magyarázata nem biztos.

Ha az itt közölt kivonatokat áttekintjük, azt látjuk, hogy az aram papyrusok a bennünket foglalkoztató összes kérdésekhez szolgáltatnak adatokat. Nézzük előbb a személyeket. Az örökösök: fiu, leány, stb. nevezve vannak az összes papyrusokban, még pedig mindkét szerződő fél részéről. Figyelmet érdemel ez a kitétel קרוב ורחיק „rokon vagy nem rokon (idegen)”, amely csak az örökösön kívül eső személyeket jelentheti. E mellett találunk más kitételt: ne legyen nekem fiu stb. és איש אחרן „más ember” (3. szám. D 11); איש וילי „a te embered” (u. o.); איש וילן „6., H 11—14). De a főkérdésre nézve nem szorulunk ezekre a bizonyítékokra, mert a H és I papyrusok minden kétséget kizáró módon megállapítják a szerződésbirságot oly harmadik személyre nézve is, ki a szerződésben nem vett részt, még pedig mindkét irányban, a harmadik kárára és javára, vagyis hogy a birságot a harmadik fizesse vagy kapja.

A H okmány (6. szám) azt mondja, hogy két fivér perrel támadt meg két más fivért, mert az utóbbiak atya megőrzésre kapott különféle holmit az előbbie nagyatyjától. Az alperesek kielégítették a felpereseket, miről az utóbbiak nyilatkozatot adnak, melynek tartalma, hogy sem ők, sem rokonaik ne perelhessék a másik felet, sem annak rokonait. *Aki perel, fizessen annak, akit perel, 10 kerest*. Ha itt a perlők és perelték alatt rokonokat (örökösöket) akarunk érteni, amit az okmány szavai megengednek, úgy ez az I okmánynál (7. szám) teljesen ki van zárva, mert az okmányban meg van nevezve, „az ember, kinek eladjátok a házat” és „az ember, kinek ajándékozzátok a házat”. Ha ezeket perelné az okmány kiállítója vagy fia stb., akkor is fizetnek a pereltnek 10 kerest. „Fizetünk nektek” úgy értendő, hogy a felsorolt lehető perlők közül a szintén felsorolt lehető perelttek közül fizet az aki perel, annak akit perel. *Minthogy a felsoroltak közt a vevő és a megajándékozott is szerepel, sőt másik oldalon olyan felperes is, ki az okmány kiállítójával semmiféle viszonyban nem áll „bárki”, az okmány a kiszabott büntetést kétségtelenül komolyan gondolja és nem pusztá megfélemlítés (Einschüchterung).*

A fent adott idézetekből látjuk, hogy az aram szerződések mindig külön kiemelik, hogy a megtámadott fél a birság mellett

a szerződésben neki biztosított dolgot megtartja, más szóval a megtámadott jogügylet érvényben marad. **Ugyanez áll a görög papyrus szerződéseiben is.** A Ptolomeusok korában két okmányt állítottak ki: 1. eladó okmány, 2. lemondó (átadó) okmányt. Az aram papyrusok között az 1. okmány nincs, hanem csakis a 2., amely tartalomban a göröggel teljesen egyezik. Idézzük a mi pontunkra nézve Berger szavait a vételokmányról.

„Strafklauseln wiesen nur diese letzteren Urkunden [über die Tradition des Kaufobjektes] auf; sie sind in allen vorher aufgezählten Urkunden inhaltlich durchweg identisch und auf die Verletzung der Pflicht... gerichtet. Für den Fall der Verletzung drohen sie folgende Wirkungen an: vor allem Ungültigkeit des Angriffs, ausserdem Zahlung eines $\epsilon\pi\iota\tau\iota\mu\omicron\nu$, welches in einem fixen Betrage bemessen wird, an den Käufer bzw. seinem angegriffenen Rechtsnachfolger, und eine Fiskalmult, wobei „nichtsdestoweniger“ die Abstandserklärung und somit das ganze Kaufgeschäft gültig und wirksam bleibt“ (125).

A Fiskalmult kivételével minden a Ptolomeusok előtti korból van átvéve és a görög-egyiptomi okmány lényegében átvétel.

A „kétszeres ár“ visszafizetését szerződésszegés esetére egy esetben az aram papyrus szerződésben biztosan megállapíthattuk. Minthogy vételokmány nem állíttatott ki, a többi okmányoknál nem tudjuk, hogy a kötbér milyen arányban állt a jogügylet összegéhez, de valószínű, hogy ez volt a rendes eset. A görög papyrusokban szintén találjuk a $\tau\iota\mu\eta\ \delta\iota\pi\lambda\acute{\alpha}\varsigma$ kitételt, a mi kétségtelenül a régi egyiptomi szokásnak a folytatása. Berger 131 említi, hogy többen a római *Stipulatio duplae* hatását látják benne. Ez ellen állást foglal, de az általunk említett argumentumot, amely a legerősebb, nem említi.

Ha valaki a szent földön fallal kerített városban levő házat eladta, joga volt egy éven belül a vételár visszafizetése mellett az eladást érvényteleníteni. (Mózes III. 25, 29). Ezt a törvényt a vevő kijátszotta oly módon, hogy a 12-ik hónap beteltékor elrejtőzött és így a tulajdonosnak nem volt módjában a vételárt visszaadni. Ezt a visszaélést Hillél megszüntette azon rendelkezéssel, hogy „a tulajdonos a pénzt letette a szentély kamrájában, azután betörte [saját háza] ajtaját és bement. A másik, mikor tetszik neki, jöhet és elveheti pénzét“ (misna Arákin 31 b. Rész-

letes tárgyalás Bloch שְׁעָרֵי תוֹרַת הַתְּקוּנָה II, 1, 113. §.). A szentélyben deponáltak mindenféle pénzeket, pl. az özvegyekét és árvákét s egyebeket is, a szentély biztosabb volt a Safe depositnél. Ez volt az, ami más országokban az államkincstár, Egyiptomban a királyi bank.

Hillél rendelkezésének lényege — az el nem fogadott pénzt hivatalban letétbe helyezni — a római jognak is egyik institúciója. Az adósnak jogában állt a késedelemmel járó kár kikerülése végett tartozását *in publico deponere*. (C. 4, 32, 19 1 §.) Érdekes analógia az egyik papyrus. Valaki megvett egy aranyöntődét és a vételárnak csak egy részét fizette ki, a többit majd később fizeti meg. Ha a határidőt elmulasztaná, súlyos kötbérrel sújtatik. A vevő azonban kiköti, hogy arra az esetre, ha az eladó nehézségeket támasztana a cessio körül (*parachórésis*), akkor **a vevő a vételár maradékát az eladó nevére és veszélyére deponálja a bankban és az öntőde az eladó akarata ellenére is végleges birtokává válik.** Ez a szerződés 18-ban kelt időszámításunk előtt, tehát Hillél korában (Berger 76, 136, 147). Az, hogy az ügyfél a neki járó összeg el nem fogadása által a másik felet meg akarta károsítani, vagyis a fizetési határidő elmulasztásával járó kötbért meg akarta szerezni, nem lehetett ritka eset. Ez ellen szintén bírság kikötéssel védekeztek. Két demotikus bérszerződésben a következőket olvassuk: „Ha a fenti szántóföldeket elveszem tőled, vagy nem biztosítom neked [mások ellen], 3000 ezüst debent adok neked“ (98/97 ante). A másik papyrus megfelelő pontja így szól: „Ha a fenti szántóföldeket elveszem tőled, vagy a **fenti szántóföldekért járó bér tekintetében visszahúzódom tőled, adok neked“ stb.** (106/105 ante, idézve Bergernél 155). A gondolat nem volt új, csak az alkalmazása a Hillelél.

Néhány byzanci okmányban (6. és 7. század) a fizetendő kötbér mellett az áll: $\epsilon\rho\omega\ \kappa\alpha\iota\ \delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\iota\ \alpha\pi\alpha\iota\tau\omicron\upsilon\mu\epsilon\nu\alpha$ (sc. $\nu\omicron\mu\acute{\iota}\sigma\mu\alpha\tau\alpha$). Ábrahám püspök híres testamentumában szintén $\epsilon\rho\omega\ \kappa\alpha\iota\ \delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\iota$ áll. Hogy ez a „tettel és erővel“ kitétel mit jelent, vitás. Brassloff szerint: tényleg és (állam) hatalommal, azaz az állam a kötbért a maga számára lefoglalja és behajtja, mit B. nem fogad el (98 k. V. ö. az idézetet 208, 579-ben kelt szerződésből). A szóban forgó kitétel jó ismerősünk a középkori zsidó vallásbölcsezetből: **ככה ובכח** dynamikusan és tényleg, **héber okmányokban**

is olvassuk. A valószínűség az, hogy a bölcsészetből került a byzanci okmányokba és nincs külön jogi értelme, hanem csak azt jelelti, hogy mindenképen fennáll a kikötés.

A depositumszerződésben nincs kötbér. A felek depositum-törvényre támaszkodtak, mely szerint a kellő időben vissza nem szolgáltatott depositum duplája fizetendő παραθήκη δεικῆ (103). Ez a talmudban csak בבטען טענת נבב „ha azt állítja, hogy ellopták“ (és kitűnik, hogy elsikkasztotta). — A rabszolga jogi szempontból ingatlan volt és a szerződések ezekével azonosak (140). A talmud ugyanezen az állásponton van, mit לקרקעות עבדים הוכשו (Sebuoth 42 b.) tétellel fejez ki, mivel Mózes III, 25, 46 a szolgáról mint „birtokról“-ról beszél, különben egyszerűen azt mondta volna: עבדים כקרקעות. Mellékesen megjegyezzük, hogy a jogban mai napig járatos a *facere* és *non facere* kifejezés, akár a talmudban az עשה és לא תעשה.

Az egyik papyrusban előfordul נכסי צאן ברזל Berger 178: „die Ziegen des Eisernviehvertrages“. Ezeket a kecskéket „halhatlanok“-nak nevezik.

Tárgyalhatnánk a szerződéseket egyenként is, pl. az örökségi szerződéseket (179 kövv.), amilyen az aram papyrusok közt is van, s másokat, de nem kívánjuk a témát kimeríteni. Az itt felhozottak eléggé bizonyítják, hogy a papyrusjog mennyi tanulsággal szolgálhat a talmud megértéséhez és viszont. Reméljük, hogy támad még a talmudisták közül egy papyrológus. Gazdag aratása lesz.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Epiktet és a talmud.

Az öskereszténység historikusai sokat hivatkoznak Epiktetre, kinek etikája azon művek között van, melyek a kereszténység befogadására előkészítették a talajt. Elolvassván a műveket (Epiktets Handbüchlein der Moral nebst einer Auswahl seiner Unterredungen. Mit einer Einleitung über die stoische Philosophie von H. Schmidt. Kröners Taschenausgabe. Leipzig s. a.) a következő észrevételeink vannak.

A 11. pont (23. lap) így hangzik:

„Was ist ein Verlust? Sage nie von einem Ding: ich habe

es verloren, sondern: ich habe es zurückgegeben. Ein Kind ist dier gestorben: du hast es zurückgegeben. Dein Weib ist gestorben: du hast es zurückgegeben. Dein Landgut wurde dir genommen: du hast es zurückgegeben. „Aber der mir's nahm, ist ein schlechter Mensch. Was geht es dich an, durch wen es der Geber zurückfordert? Solange er dir's überlässt, betrachte es als ein fremdes Gut, wie ein Fremdling die Herberge betrachtet“. V. ö. 53. lap. Ha gyermekeinket, hazánkat követeli, készségesen kell odaadni.

Ez a felfogás, hogy az ember tulajdona nem az övé, csak megőrzésre adatott neki, található Beruria és férje R. Méirről szóló ismert elbeszélésben (Midras Mislé 31. fejezet). Szombati napon meghalt R. Méir két fia „Este Beruria azt kérdezte férjétől: „Valaki rám bízott valamit és most visszakéri tulajdonát פקדון, visszaadjuk-e? Erre M. azt feleli: Kinek megőrzésre adott tárgya van nálam, vissza kell adni. Erre megmutatta neki két fia letakart holttestét. Mikor M. sirni kezdett, B. azt mondta neki: Nem azt mondtad-e, hogy a nekünk adott depositumát (פקדון) vissza kell adni? Ezzel Méir megvigasztalódott. Méir görög műveltségű ember volt, egész biztos, hogy ezt a stoikus felfogást ő plántálta be Beruriába, Chanina ben Teradjon tudós leányába.

A 31. pont „a jámborságról“ így hangzik:

„Was die Frömmigkeit betrifft, so ist die Hauptsache, dass man richtige Vorstellungen von den Göttern hat. Man muss wissen, dass sie vorhanden sind und die Welt gut regieren. Dich selbst musst du gewöhnen, ihnen zu gehorchen und dein Schicksal gern ertragen, in der Überzeugung, dass es einem weisen Ratschluss entspringt. Dann wirst du die Götter niemals tadeln oder ihnen Vorwürfe machen, als kamest du zu kurz. . . . Wer sich geschädigt glaubt, kann unmöglich dem Urheber des Schadens gewogen sein, ebenso wenig, wie er sich über den Schaden freut. So kommt es, dass ein Sohn seinen Vater verwünscht, wenn er ihn nicht teilnehmen lässt an dem, was er für ein Gut hält. . . . Aus demselben Grunde schmäht der Bauer, der Seefahrer, der Kaufmann die Götter, aus demselben auch der Mensch, der Weib und Kind verliert. Denn wo Vorteil ist, da ist auch Frömmigkeit“ (35—36. lap).

A talmud ugyanazt mondja a pogány istenekkel szemben való viselkedéséről. Azért azt mondja, hogy a pogányok jótékony-

sága bűn, mert ha nem teljesül a kívánsága, megbánja tettét. Azok a pogányok is, kik már a zsidósághoz közeledtek, mert a zsidó Istentől kéri, hogy „fiúk éljen“ (Bába B. 10 b, Peszikta 12 b, Bacher, A T I, 2. kiad. 34—36; Blau, Hakedem I, 16 k.). Ennyit röviden annak illusztrálására, hogy a talmud jelen esetben Jóchanan ben Zakkai, Epiktet (szül. 50 körül) öregebb kortársa jól ismerte a pogány világot.

Az életszabályok jórészt azonosak a rabbikéval, pl. a szapulás (רשון הרע) ellen s egyebek (38 kövv.) Említésre méltó azonban a következő két pont: „Ne ne vess sokat, ne mindenen és ne túlhangosan“ (38). Jochanan Simon b. L. nevében: „Nem szabad tele szájjal nevetni ezen a világon, mert a Zsoltár (126, 2) szerint: Akkor lesz száánk tele nevetéssel, mikor a népek azt fogják mondani: Nagyot tett az Isten ezekkel (Berák. 31 a). Látjuk, hogy a szabály zsidó megokolást nyert. Simon b. L. sohasem nevetett hangosan (u. o.). A járatos formában: לא ימלא אדם שחוק פיו a mondás a talmudban nem fordul elő.

A második pont így hangzik: „Ne esküdj! ha lehet egyáltalában nem, vagy legalább oly ritkán, amint csak lehetséges“ (u. o.). Az essenizmus, valamint a rabbinizmus egyik áramlata perhorreskálta az esküt és a mai napig vannak, kik anyagi áldozatok árán is kikerülik az esküt.

A zsidókat a beszélgetésekben (Unterredungen I, 22=66. lap) említi Epiktet. Miután a fogalmakról, pl. igazságosságról szolt, melyet mindenki magasztosnak és méltóságosnak tart, azt mondja, hogy az ellenmondások a fogalmak rossz alkalmazásából ered. Ezután így folytatja: „Igy áll a dolog a zsidók, syrek, egyptomiak és rómaiak közti vitákkal. Nem arról vitatkoznak, hogy a megengedett dolog előbbrevaló és mindig követendő, hanem arról, hogy szabad-e disznóhúst enni vagy nem.“ Érdekes nyilatkozat.

Idézem még a 67. lapról (II, 17) a következő részletet:

„Istent hordasz magaddal és nem tudod, te szerencsétlen! Azt gondolod, hogy kivüled levő ezüst vagy arany istenről beszélek? Önmagadban bírod és nem figyelsz rá, midőn tisztátlan gondolatokkal vagy piszkos cselekedetekkel beszennyezed. Egy istenkép jelenlétében nem mernéd azt tenni, amit teszel. De Isten maga benned jelen lévén, ki mindent lát és mindent hall, nem szégyelled magad, rosszat gondolni és cselekedni?“

Hogy Isten mindent lát és mindent hall, zsidó gondolat, de hogy az ember Istent magában hordja, pogány bölcselkedés. A zsidók csak személyes Istent ismertek.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Rabbi Wahrmann Izrael הר"י vezetékneve.

Jelen folyóirat 26-ik évfolyamának 227-ik lapján olvasható Helyreigazításhoz, illetve az abban idézett pótlásokhoz még a következőket fűzöm. Hogy W. I. azon fítestvére, akit Óbudán „reb Mayer reb Slajmesz“ néven ismertek, aki vezetékneve gyanánt a Guttmann nevet vette fel és a jelen folyóirat 23. évf. 272, valamint a 24. évf. 329. lapjain említett Mattersdorf Mayerrel azonos lehetett, azt már e most idézett 329. lap legelső nyolc sorában hivatkozással II. József császár 1787 július 13-án kelt udvari rendeletére is, indokolva elfogadtam. A személyazonosság ilyen esetében ezen Mayernek Guttmann volt a vezetékneve és Mattersdorf azt jelezte, hogy Guttmann Mayer Nagymarsonból származott Óbudára. A miskolci „Nemzeti Iskolában“ volt egy héber tanítóm Klein Farkas, akit származási helye után „Valvele Veresráknak“ is hittak; aminthogy egyébiránt a származási helynevekkel való megkülönböztetés régibb a szokásos vezetéknevek használatánál. De van itt Mayerünknek még egy harmadik ismérve is, ő „reb Slajmesz“ fia, az efféle megkülönböztetés pedig még régibb a helynevek szerintieknél. Érdekes volna ez alkalommal szellőztetni azon kérdést, vajon az apa nevének a fiú vezetékneve melletti felemlítését az oroszok tőlünk vették-e avagy mi tőlük vettük-e, amihez én itt és ez idő szerint hozzá nem foghatok. Pro foro interno a zsidó hitközségek adminisztratív névlajstromaiban még ma is szokásos az apa neve szerinti megkülönböztetés: a múlt 19-ik század második felében Kecskeméten két reb Saje Grosz volt, egy fűszeres és egy tímár; de nem ezen foglalkozásuk nevezetett meg nevük mellett, hanem apjuk neve és pedig reb Zálmensz, illetve reb Ajrensz.

Fentiekből kitudódván, hogy W. I. apját Slajmenak hitták még élő és nemrég meghalt „áltajvner kind-ektől“ (az óbudai zsidó még a patriarchák korát túlhaladva is „kind-nek“ vallja magát) rectius aggastyánoktól hallottam még az apjuk és nagy-

apáik meséiből azt, hogy a Nagymartonból Óbudára származott reb Slajme *fuvaros* lévén, ezen foglalkozása szerint reb Slajme Fürmön = Fuhrmann-ak nevezték, mely nevet W. I., kit az mint bodroghkeresztúri rabbit, de már mint jesiba-bócheret is, feszélyezte, Wahrmann-ra változtatta, a Fu-t Wa-val felcserélvén, talán profécias előérzetében annak is, hogy unokáját a magyar országgyűlés képviselőházába 1869-ben küldött első zsidónak, Mórt az ő főkortese az ezen folyóirat 26-ik évfolyamának 211-ik lapján említett mennydörgő Besze János az akkori pénzügyi főtörvényszék elnöke következőleg fogja felköszönteni „Éljen képviselőnk Wahrmann, akire az országgyűlés *vár mán*.”

W. I.-nek, valamint két elődjének Schwab L. és Meisl W. A. pesti főrabbinak úgyszintén öt dájonnak — köztük fiának Judának — földi maradékaik a váci úti régi temetőből áthelyeztettek 1910 szept. 12-én a rákosi temető ötödik parcellájának első sorába.

Mint hogy pedig az ezen folyóirat 24-ik évfolyamának utolsó negyedében megjelent „Adalékokat” a pesti izr. hitközség mint különféle Wahrmann-alapítványok kezelője faute de mieux standard-work gyanánt használgatja, helyén valónak tartom azt, hogy W. I. 1907 vége óta *elhunytt leszármazottjait* megemléttetésük zárjeles lapszáma szerint itt felsoroljam: Fischmann Simonné Regina (330 és 349) 1916 aug. 18, Kurzmandlné Gitel (330) 1913 dec. 9, W. Richard (332) Párisban 1912 szept. 26-án öngyilkos, dr. W. Zsigmond (332) a bécsi alliancia israélite alelnöke 1911 június 29-én és hamuvá égettetett Ulmban, Jellinek Adolfné Rosa (333) 1910 dec. 14, W. Lipótné Birmann Mária (333) 1920 május, dr. W. Simon (333) 1915 október, Bleuer Ignácné Ernesztine (334) I. kerület Mikó-útca 2. 191?

A gorlicei Weissok közül elhunytak: Vadász Edéné Baumgarten Eszter (336) 1918 dec. 13-án, Hirsch Jakelné W. Eszter (337) Nowy targ 191?; *Szöferek*: Lehmanné Sz. Szimche (340) 1911 szept. 6, Strasser Jakob Léb (341) 1912. márc. 25, fia Jonathan (341) 1919? Sz. Akiba (341) 1911 dec. 23, *Fischmannok*: Gerő Attila (346), aki a M. Zs. Sz.-ben is pöngette lantját 1916 okt. 8, Schönwald S. Vilmos (347) 1908 aug. 6, Lea Wiener Joabné (350) 92 éves 1911 május 9 és leánya Kollinerné (350) 1920 jan. 29, Hirsch Márk (352) 1909 május 18 és felesége Mirl (352) testvérei közül utolsónak 1911 május 18, dr. Austerlitz Mayer (354) 1913 nov. 27, F. Joachimné Weber Johanna (354) 1917 dec. 16.

Requiescant in pace תנצב"ה
Budapest.

Vadász Ede.

Geniza töredékek.

IV.

G.

Negyvennyolc centiméter hosszú és tizenkét centiméter széles pergamentlap a következő darabunk. Három-három centiméteres részekben van összehajtvá, úgy hogy a végére került hajtásra a három sorból álló cím kerül. Mindkét oldala van teleírva. Az a oldalon öt centiméteres spatium után kezdődik az írás, 36 sor megy le az oldal végéig. Azután az oldal jobb margóján alulról fölfelé ferde sorokban folytatódik az írás 23 sorban és ugyanígy folytatódik a b. oldalon, hol negyvennégy sűrűbb sor tartalmazza a scriptumot. Majd folytatódik a b. oldal jobb margóján három hosszú sorban és visszatér a b. oldal felső részére, hol négy sor olvasható. Innen átmegy az a. oldal felső végének margójára, hol a négy befejező sor olvasható. A b. oldal alsó végén pedig öt centiméteres spatium után helyet foglal a három soros cím.

Héber, rímes prózában íródott a levél. Csak a befejező sorok arabs nyelvűek. A b. oldal margójának utolsó hosszú sora és felső szélességének négy sora és az a. oldal felső végének margójára írt befejezés arabs. A felső szélességnek négy arab sorát nem tudtam egyelőre megfejteni. **יצחק השר**-hoz ír valaki. Örömet fejezi ki neki versei fölött, melyeket nagy lelki gyönyörűséggel olvasott. Személyesen szerette volna a levélíró Izsákot felkeresni, de mint-hogy betegség gátolta meg szándéka keresztülvitelét, arra kéri Izsákot, hogy küldje el neki verseit. Milyen országban él Izsák és ki lehet az, nem sikerült a levélből kihámozni. Talán *Izsák b Gájját* volna az apostrophált Izsák, kinek poemái Keleten is korán ismeretessékké váltak, amint azt számos geniza fragmentum bizonyítja.

Cím.: 1. להדרת מושב כנף יקרת צפ' תפא מרנו ורבנו יצחק
השר האדיר ירום דודו ונגדל כבודו וקיוים עליו דכת
3. וישב עמי בנזה שלום ובמשכנות מבטחים וגמ

1 מנדל עוז שם יי בו ירוק

צדיק ונשגב

ואור צדיקים כאור נוגה וגמ

5 מימים. ומה נחמד
בעתות עולמים. ומה
ניקר בעיני כל
יקומים. וטרים
ראות ספרו. הפיהו
10 ריחי בשמיו. וקודם
קראות שירו.
נשבו רוחי שלמיו.
והעת אחותיו.
וכחותם על לב
15 שמתיו. חוקיו
לשמור. ומליו
לנמור. ידי נטפו
מור. ועת באתי
פתחיו. ושברתי בריחיו.
20 לראות תפוחיו.
ולשתות ייני מרקחיו.
ולרעות כננים. וללקוט
23 שושנים.

1 והנה הוא לעינים. ים גדול ורחב ידיים. פחד b. oldal
יסוכבינהו. וצי אדיר כל יעבריהו. נכונים
וען כנליו. וייראו מגשת אליו. ועת עמדתי
על שפתו. ובאתי עד תיכוניתו. מצאתיו
5 מעין ננים. ממיו נאמנים. כנחל על פני
ארץ נפשט. ומי השילוח ההולכים לאט.
וכי ראיתי צהלו פני. וכאשר שמעתי נעמו
אזני. והעת טעמתי אורו עיני. וקרתיו ושתיתי
כצמאה. נהרי נחלי דבש וחמאה. ואכוא
10 אל אוצרות מטמונים. ואלקוט מחמדי
אבנים. ומשך חכמה מפנינים. ואומר
כמה אקדם חסדיו. והם הקדימוני. ואכה
לפני מעבדיו. ומחליי החלומוני. ואשלם
יושר מעבדיו. ועל עמדי הקימוני. ואו
15 יעצני לבי. ויסרוני כליות מחשבי. לשום
רגלי תחת מלי. ורבבי המורה מכתבי.
כי נשארתי כרמון פרץ. כנר בארץ. וכעיר
ידד נאונה והמונה. כצפור נודדת מקנה.
וכדור סג ונאלה. כעוף נודד וקן משולה.

והמשכילים יזהירו כוודר הרקיע וגמ
מאל עולם

5 יוכל שלום ריחו בושם
רובו ישא הרב שהוא על ראש תורה בלבד צופת.
תפארתו כל יום תוסף כי ענותו כן נוספת.
כמה ברה הוא לשררה אכן אחריו הוא הודפת.
10 אם נאלמה חכמה מכל הוא נמצא לה אות אי מופת.
כי תורתו כשחר על כל
ובמשפטיו ברים עדן ובני עולה תופת.
כי החכמה היתה שפחה לו נחרפת.
קשר כתר בין על ראשו וישם תם לו מצנפת.
15 משכיל מפיו עב החכמה על כל צמא
אט עורפת.
ולכל משכיל ומבין עם תלמיד כי מפיו דת
אל נוספת.
חברת שכל בראות אותה שמש יתדר וילפת.
20 נפשי כופר לה מאז כי לחוות תודה היא
נכספת.

הוא הדרת (יקרת) (יקרת) צפירת תפארת. וגולת
הכותרת. ונר וכבוד ועטרת. לראש
מרינו ורבינו הדרינו והדרינו הנכבד
25 עלינו יצחק השר האדיר היקר
נשר השכל ונצר היושר. וגוע הבין. וסעיף
הבושר. שתיל הדעת והמומה. נחל נובע
מקור חכמה. עץ נחמד למראה וטוב
למאכל. ניבו מתיק לשפתים ותאווה הוא
30 לעינים. שתול על מים רבים לא יירא חום
ומנערת. ולא ידא בשנת בצורת. על מי
תהום מטעהו ובין עבותים צמרתו מטע
י להתפאר בצמיו. ולהתעדן בפריו. כל עץ
בן אים לא דמה אליו כפיו הכוכב
35 המזהיר. והאור הבחיר. ראש הירועים.
36 ואביר הרועים.

A oldal alulról fölfelé a margón:

1 ימלא בטוב
ימותיו. ובנעימים
כל שנותיו.
מה נכבד היום

12. sor. **קָרִים** = a tiszták: Itéletében a tiszták paradicsomot találnak és a gonoszok poklot. A **קָרִים** szó helyes olvasására Heller Bernát volt szíves figyelmeztetni.

13. sor. Lev. 19., 20. Nem-e akarja itt a **חֲכָמָה** alatt a **תּוֹרָה** mellett az u. n. külső tudományokat érteni [**חֲכָמָה חִיצוֹנָה**] és azt mondani, hogy járatos a tórában is és a külső tudományok is szolgálják?!

14. sor. **בֵּינֵהּ = בֵּין** pl. Job 4., 6.

15. sor. **מִשְׁכִּיל** értelmes, szájából, mint felhőből a bölcsesség áldást hozó esőként permetezik. **עֵב = כַּעַב** alanya a **חֲכָמָה**. **עוֹרֶפֶת לֹא־אֵט** Dt. 32., 2.

19. sor. Izsák társasága ragyogó elméje mellett a fényes nap is elhomályosul. **וַיִּהְיֶה רוּחַ רִיחַ** Ruth 3., 8.

20. sor. Zsolt. 84., 3; **לָהּ** vonatkozik a 19. sor **חֲבֵרָה**-jára, az egész arabismus, mire Heller Bernát volt szíves figyelmeztetni.

22. sor. **גִּילַת הַבְּתֵרָה** I. Kir. 7., 41.

26. sor. **נָטַר** itt synonym. **עָצָר** és **סָעָה** **שָׁתִיל**-el.

הַבֵּינָה = הַבֵּין

27. sor. **חֲכָמָה . . . נָחַל** Prov 17. 4.

28. sor. I. M. 2., 9.

29. sor. Jes 27., 19., I. M. 3., 6.

30. és 31. sorok. Ezek. 17. 8; Jerem. 17. 8. **מִנְעֶרֶת** csak V. M. 28., 20.

32. sor. Ezek. 31. 3; Jes. 60. 21.

33. és 34. sor. Ezek. 31. 8.

35. sor. Job 37. 21.

36. sor. I. Sám. 21. 8.

A. oldal margó 1—3 sor. Job. 36. II.

9—10. sor. Cant 4. 16.

12. sor. Jes. 40. 7.

14. 15. sor. Cant 8. 6.

17. sor. U. o. 5. 6.

2. sor. U. o. 6. 2.

B. oldal. 1. sor. A versei az olvasó előtt mély tengernek látszanak. Zsolt 104. 35.

2. sor. Jes. 33. 21.

3. sor. Ex. 34. 30.

4. sor. Job 23. 3. **אֵבֶר עַד תְּבוֹנָתוֹ**

5. sor. Cant. 4. 15; Jes. 33. 16.

6. sor. Jes. 8. 6.

7. sor. Zsolt. 104. 15. Itt = a talmudikus **צִיָּהּ פָּנֵי** kifejezéssel pl. Menach. 18. a **צִיָּהּ פָּנֵי שֶׁל יוֹסֵף הַכְּהֵנִי** szokatlan kifejezés, talán arabismus.

8. sor. I. Sám. 14. 27. és 29.

9. sor. **וְקִרְתִּי** helyett **וְקִרְתִּי** II. Kir. 19. 24. Jes 7. 22.

10. sor. **מַחְמְרֵי אֲבָנִים** = drágakövek.

11. sor. Job. 28. 18.

12. sor. Micha 6. 6.

13. sor. **חֲלֹם = לֵכֵן יִכְיֶר מַעֲבָדָיו** Job 34. 25. = egészesnek lenni, itt = meggyógyít.

14. sor. **עֹמֵד = עֹמֵד עֹמֵד** = statio Dan. 8. 14.

15. sor. Zsolt 16. 7.

16. sor. Nem egészen világos. U. i. azt akarja mondani, hogy terve az volt, hogy maga akarta volna felkeresni Izsákot és szavai helyett saját lábán akart volna hozzámenni. **וַיִּשָּׂם רַגְלֵי** analogia Habak. 3. 19. **וַיִּשָּׂם רַגְלֵי**

17. sor. **רִמּוֹן רִמּוֹן פְּרִין** tképpen városnév Izrael táborozásai közt. Num. 33. 19., itt átvitt értelemben: korhadt fa; Zsolt. 119. 19.

18. sor. Jes. 5. 14; Prov. 27. 8.

19. sor. **כְּדֹר** itt labda. Jes. 16. 2. Zsolt 53. 4.

20. és 21. sor. Zsolt 142. 5.

22. sor. II. M. 6. 9.

23. sor. **אֶחָד = תֵּשֶׁת** testvériség. Zach. 11. 14.

24. sor. **שִׁירֵינִי לִכְבֵּד דְּכֹת** szokatlan, talán **שִׁירֵינִי** mint Áboth I. 6-ban.

25. sor. **זִכְרֵינִי = זִכְרֵינִי** az érdemesítés, mintha mondaná: **מִזְכֵּר הַרְבֵּים**

26. és 27. sor. Izsák verseit kéri ajándékba.

30. sor. **מַעֲוֵתֵי** és **מַעֲוֵתֵי** szójáték.

31. sor. Prov. 22. 20. és 1. 6.

32. sor. II. M. 15. 25. Jes. 46. 10.

34. sor. Zsolt. 61. 8.

35. sor. Zsolt. 60. 13; Prov. 4. 12.

36. sor. Jes. 28. 20.

38. sor. V. M. 33. 19.

39. sor. Zsolt 37. 11.

40. sor. Zsolt 41. 2.

41. és 42. sor. Prov. 3. 4.

43. sor. I. M. 28. 3.

B. oldal. 1. hosszú sor. Zsolt 72. 7. és 8. és 13. Prov. 19. 17.

2. hosszú sor. Jób. 41. 3. דִּקְרִינִי; Zsolt 24. 1; Jes. 55. 14.

3. hosszú sor. Arabs: Isten érdemesítse az urat, a fényest, a nemest mind e fenséges helyekre és engedje, hogy elégedett legyen avval, mit eléretett vele és gazdagítsa jóságának bőkezűségével. Részesítse kegyébe és tegye szerencsésé minden lépésében és késedelmezésemre (hogy t. i. még nem kerestem fel Izsákot) mondta valaki... Hogy mit mondott az illető, azt fogyatékos arabs tudásommal nem tudtam megfőjténi. Pontosan lemásoltam a négy sort. Madárról beszél, mely fészkből el nem szállhat!

A befejező négy sor, melynek megfőjtésében Heller Bernát volt szíves segíteni, értelme: (2. sor) ha kifejténi kívánnám szíveségét, képtelen volnék reá, (3. sor) kötelességem szolgálatjára eléje járulni hódolattal, (4. sor) bőkezűségéért, jötevéséért.

Budapest.

Dr. Weisz Miksa

IRODALOM.

Ptahhotep bölcs mondásai.

(Trebitsch, Ptahhotep bölcs mondásai, tekintettel az ókori keleti mondásokra. Budapest, 1918.)

Hamarább, semmint gondoltam, megjelent az „Értekezések a Kelet ókori népeinek történetéből“ 3. száma, még pedig szívem szerint rabbijelölt írta.

Megint Mahler ösztönzése; köszönetünk érte. Trebitsch megismertet bennünket Egyiptom egyik kiváló nevelőjével, Ptahhotep-pel; rendszeresen, áttekinthetően közli az általános rész (1—13. l.) után a szerző személyéről szóló adatokat (14—17. l.), megvilágítja viszonyát az államhoz és az abból folyó tanításait (18—24. l.); a negyedik fejezet címe „A nő“ (25—31. l.), az ötödik „A gyermek“ (32—37. l.).

Egy rövid utóiratban kimentí magát, hogy hieroglyphás szöveget nem közölhet, ami teljesen fölösleges, mert csak a tudakosság jele az kisebb értekezésben; — többnyire rabbijelölt disszertációiban — mert én még az idegen szöveg átírását sem tartom fontosnak, ha csak nem terminus technicus.

Érdekes fényt vet a szentírára a bevezető rész; Jákob áldása, Mózes tanítása párhuzamát leli az ó-egyiptomi szokásban, hogy az ember tanítja azt, amit neki élettapasztalata nyújtott (4. l.). Az egész Keletre átment a társadalom tagozása avatottakra és avatatlanokra (am haarec, profan stb.) (5. l.). Helyes Trebitsch összehasonlító eljárása a szentírási példabeszéd-gyűjtemények és az Ahikar-regény bölcs tanításaival.

„A tudás megbecsülését és gyakorlati hasznát hirdetik e mondások.“ Ptahhotep az embert ki akarja emelni szolgai állapotából és e tény magában „helyet biztosít úgy művelődéstörténeti,

mint irodalmi szempontból Ptahhotepnek a világirodalomban.“ (13. lap.)

A II. fejezet Ptahhotep személyéről szól. Ptahhotep annyi, mint a héber Jedidjah, a német Gottlieb; de ép olyan cognomennek venném a „Király saját fia“ nevet. Tr. szerint nem lehetetlen, hogy az uralkodó természetes fia stb. Dehogy, az olyan név lehetett, mint a héber Elimelech, Malkicedek, a magyar Király, Herceg, a német Baron, Graf, Herzog, Fürst, König stb., „itt uto“ *isten atyja* ugyanaz az egyiptomi nyelven, mint a bibliai *avram*, amely nevet av ráham-ra változtatja át a Genesis monotheismusból (ember nem lehet Isten atyja).

Az állam c. fejezetben rámutat az *írók* nagy megtiszteltetésére (19. l.); ez általánossá lesz valamennyi ó- és új kulturállamban: szófrim, auctores, notarii regum stb.

Sok és érdekes a közölt etiquette-szabály (22—24. l.), amely ma is érvényes.

Helyénvaló ma, a nő egyenjogúsítása korában rámutatni az ó-egyiptomi nő kiváltságos helyzetére (26. l.). Hogy azonban a sir- emlékeken az elhunyt anyja van ábrázolva, az épúgy, mint némely zsidó szertartásban (betegért való zsolnározás, sírköfelirat) az ősrégi matriarchatus és a mater certa est elv nyoma.

A gyermek tanításáról szól az utolsó fejezet. Trebitsch érdemes munkát végzett; üdvözlöm e téren.

Apróbb kifogásom, hogy míg a Bibliothèque nationale nevét franciául írja, addig hybrid a British Museumé (nem *múzeum*, mert akkor brit m.). Nem hiszem, hogy a szláv Alegrios, a román Arkirie, az assyr Abigar származéka; ezt hangtani szempontból ellenzem.

Nem forditanám Ptahhotep tanítását, hogy a férfi szeresse, *táplálja*... a feleségét. Ermannak van igaza és ekkor párhuzamos a szentírásnak: „veónászoh ló jigra mimenhoh“ utasításával.

De e megjegyzések nem kisebbítik Trebitsch szép értekezésének az értékét.

Örömmel vesszük a Budapesti Kir. Magy. Tudományegyetem egyptologiai intézeti dolgozatok további sorozatát.

Budapest.

Dr. Kohlbach Bertalan.

IRODALMI SZEMLE.

Az „Etika a Talmudban“ c. kötet (Budapest, 1920), melyet **Hevesi, Blau és Weisz** írtak, a felvilágosítást kívánja szolgálni a talmudról terjesztett balhittel szemben. Az I. részben Hevesi bevezetésében az etikára veti a súlyt. Magasabb szempontból nézi a kérdést, azután a zsidó erkölcsstan egyes részleteire tér át. Blau a talmudot ismerteti tartalmilag és formailag, első sorban történeti világításban mutatja be és értékeli. Weisz egy-egy fejezetben ismerteti erkölcsi oldalról a talmud nézeteit a munkáról, adás-vételről és kereskedelemről. A II. befejező rész szintén kész.

*

A newyorki rabbiszeminárium tudományos kiadványai közt a VI. szám: **Mahzor Jannai**, melyet *Davidson J.* bocsát közre (Newyork, 1919). Jannairól az utolsó száz év alatt több adat került napfényre, de Machzorjáról csak a név volt ismeretes. Kompozíciói közül különös véletlen folytán egy a peszach-hagadába került (אֵין רוֹב נֶסִים הַפְּלִאִת), a többi az idők martaléka lett. D. jelentékeny darabokat fedezett fel a kairói geniza töredékei közt, összesen 7-et. Mindent, a mi eddig Jannaitól ismeretes, kritikailag kiadott D. és ellátta beható és kimerítő bevezetéssel. A fragmentumok közül kettőnek facsimileje már 1897 (Burkitt) és 1910 (Taylor) óta ismeretes volt, mert Aquila görög fordítására voltak ráírva és a palimpsest a nevezettek által kiadva. Hogy a felső héber írás Jannai Machzorjából való, D felfedezése. Az angol bevezetés 12 fejezetben minden kérdésre kiterjeszkedik és igen alapos munkálát. A 3. fejezet a pijjut homályos nyelvezetéről (cryptic language) szól (XIX—XX). D. azt hiszi, hogy ez onnan van, mert a pajtan halálikus és agádikus elemeket vegyített költeményeibe és attól tartott, hogy ezt felfedezi a hatóság, a mely ezt megtiltotta. Meg lett volna tiltva a deuterosis. Ez olyan magyarázat, mint az, hogy megtiltották volna hajdanában a tóra-olvasást és azért hozták be a prófétalekciókat (haftára). Sem ez az utóbbi, sem az előbbi nem bír semmi valószínűséggel. De csak maradjunk a pijutnál. Ha a hatóság megtiltotta a deuterosist, akkor felfedezi azt a nehéz pijutnyelvben is, mint akár a könnyűben. A titkossághoz nem elég homályos. Az egyszerű magyarázat az, hogy a héber nyelv a VII. században már igazán holt nyelv lévén, versben még kevésbé pergett. Mintegy újra teremtették a nyelvet, a mihez generációk kellenek. 500 évvel később, Gabirol és Jehuda Halévi világosan és szépen verseltek, a Kalirnál száz évvel később élt Ben Aser grammatikai munkáját, a Dikdúké Hateámimot pijut nyelven írta. *Nem félt külső áradástól, még sem írt világosabban.* Jannai, úgy látszik, a három éves cyclus minden heti szakaszához költött

verset, vagyis minden szombatira (XXII. lap.) Davidson a héber költészet elsőrendű kutatói közé tartozik és igen szép munkával gazdagította az irodalmat.

*

Abrahams J. népszerű sorozatos vázlatait a zsidó életből és irodalomból, melyeket 1913-ban írt, most „By-Paths in Hebraic Bookland” címen összegyűjtve bocsátotta közre. A kiadást az amerikai zsidó kiadótársaság (The Jewish Publication Society of America) eszközölte (*Philadelphia* 1920.) finom izléses kiállításban. A testes kötet (370 lap) öt részre oszlik, összesen 50 tanulmányt ad. Zsidó tárcafélék, Abrahams ügyes feullitonista. A bibliát kivéve kiterjed az egész zsidó irodalomra, Achikartól kezdve a modern irodalomig. Nagyobb részt ismertetések 4—5 oldalnyi terjedelemben. Igen alkalmas gyűjtemény a zsidó irodalom népszerűsítésére, mert olyan művekről is van szó, amelyek valódi szakmunkák, mint pl. Nátán talmudi szótára, az Áruk, vagy oly kritikai munkáról, mint Azarja de Rossi „A szemek világossága” (Meor Enájim), vagy plane Serira gaon levele a misnáról, talmudról és szerzőiről.

Hadd említek néhány cikket. Josephus Apio ellen (32—38), aktuális téma, az első védőirat az egész világirodalomban. A zsidók nem hagyták magukat, tollhoz fogtak, mint az ellenfél, aki különben egyébként is igen kétes jellem volt. Az első kereszties hadjárat borzalmai (Tatnu = 1096. 67—76). Gabirol „Királyi koroná”-ja (77—83). A szerajevói Hagáda (91—96). Bevezetőleg Abrahams utal arra, hogy Szerajevó a világháboru kiinduló pontja. Említi, hogy a csodás szépen illuminált Hagádát Müller és von Schlosser adták ki, és mégis „Hungarian work”-nak nevezi (91). Háborus asszociáció lehet. Összehasonlítja a Crawford Hagádával, amely most Manchesterben van (Ryland library) és melyet finomabbnak tart. „A sötét férfiak levelei” a Reuchlin-Pfefferkorn facot ismertet, amely a talmud elégetése körül folyt (108—115). Leo Modena „A zsidó ritusok”-ról szóló munkája (Riti) méltatása közben a szerző életéből is elmondja a főpontokat, ismétli a jelleme ellen emelt kifogást, hogy Leó maga támadta meg a rabbinizmust, persze álnév alatt és azután maga védte meg (137). „Leo levelei és írásai” c. munkám I. részében ezt a vádat megcáfoltam, kimutattva azt, hogy az ilyen támadások akkor gyakoriak voltak és reá mutatva a hamburgi levélre, amely ez ügyben valóban íratott. Legújabbban Porges a Monatschrift 1919. évfolyamában valószínűvé tette, hogy a hamburgi „eretnek” Uriel Acosta volt. Abrahams közli a „Riti”-ből a modern szempontból érdekes részleteket. „Menasseh and Rembrandt” (147—152) igen érdekes, arról van szó, hogy Menasseh ben Izrael egyik műve és Rembrandt festménye közt kapcsolat áll fenn. Abrahams kronológiai sorrendet követ, az utolsó essayk a jelenkorról szólnak.

*

A Jewish Publication Society egy másik kiadványának szerzője Norman Bentwich és címe: Hellenism (*Philadelphia* 1919). A „Movements in Judaism” egyik kötete és céljának megfelelően népszerű modorban íratott. De azért az anyag teljes ismeretével és nem minden eredeti kutatás nélkül. A gazdag anyag az előszó és a szükséges függelékeken (jegyzetek, bibliográfia, index) kívül 8 fejezetre oszlik, melyek a következők: I. Bevezetés. II. A hellenista kultúra. III. A hellenizmus Palesztinában a templom lerombolásáig. IV. A hellenizmus a diaszpórában. V. A hellenista zsidó irodalom. VI. A rabbik és a hellenizmus. VII. Az utóaratás. VIII. Befejezés. Bentwich azt bizonyítja, hogy Hillel, noha babylóniai eredetű volt, ismert görög tanokat. Erre 255 kövv. érdekes példákat hoz fel, ezek közt azt, hogy már egy régi hellén költő nyilatkoztatta ki: „Jobb lett volna az embernek, ha nem születik” (256). A *maaszé beresit* és a *maaszé merkaba* is összefüggne hellenista tanokkal (258), épügy a *Memra* és a *Middót* (261). A négy tudós, akik bementek a paradicsomba פֶּרְדִּים, allegorikus magyarázatokat adtak (272 kövv.). Még több hasonló dolog kerül szóba. A terjedelmes fejezetben (250—296) nem ritka az erőltetett dolog, de hasznos összeállítás. A kereszténységről is van szó az utolsó fejezetben. Érdekes és érdemes könyv.

*

A „Das Land der Bibel” c. gyűjteményben a II. kötet 6. (befejező) füzeté Caspar René Gregory hagyatékából került ki és címe „Zu Fuss in Bibellanden” (*Leipzig* 1919). Gregory amerikai születésű ember volt, német professzor lett, 70 éves korában önkéntes katonai szolgálatot teljesített és egy francia gránátzilánk sebébe halt bele. Az újtestamentum szövegtörténetének legnagyobb ismerője volt. Gyalog járta be a szent földet és a jelen füzet ez utazás leírásának egy részlete. Hasznos mulattató. A pusztá homokját elevenen írja le a 35. oldalon. Miután említette, hogy ez a homok milyen kellemesen hat az emberre, így folytatja: „Man lässt ihn [den Sand] durch die Finger gleiten und wühlt mit den Händen darin. Man versteht, wie der Gedanke auftauchen kann, im Sande sich zu waschen. Wenn ich für die Nacht Halt in solchem Sande machte, so zog ich sofort die Schuhe aus und grub die Füße in den Sand. Dort blieben sie im Bade, bis ich bereit war, mich für die Nacht hinzulegen” (35). A talmud egyszerűen azt mondja, ha nincs víz, a rituális mosást homokkal is lehet végezni. Mai napig érvényes szabály, noha nincs nálunk finom pusztahomok. A legérdekesebb azonban az, amivel Gregory leírását kezdí és amely így szól: „Ich habe nicht den stolzen Vorzug Jude zu sein. Ich gehöre nicht demselben Volke an wie Jesus von Nazareth, wie Johannes der geliebte Jünger, wie Paulus von Tarsus. Doch habe ich von meiner frühesten Jugend an zu Abraham und Moses, Josua und David aufgeschaut als zu meinen

Vorfahren nicht im Fleisch, aber im Geist und in der Phantasie.“ (6. lap.) A folytatás is nagyon érdekes. A született amerikai szabad ember, az akkor leghatalmasabb német nemzet tagja, ha már vérbeliileg nem lehet, legalább képzeletben akar a zsidó fajhoz tartozni.

*

Ugyanabban a gyűjteményben III., 1—2. Guthe H. leírja Gerasa városát, a Keleti Jordán antik kultúrájának egyik képviselőjét a szent földön (Gerasa. Mit 8 Abbildungen im Text. Leipzig, 1919). A többi romokban heverő városok történetét Guthe már II. 5. füzetben vázolta, most mintául a romokból Gerasát rekonstruálja. A virágzás kora időszámításunk utáni időre esik, az első pusztítást Jannai Sándor (103—76 ante) a görög fejedelmekhez asszimilálódott, örökké háboruszkodó zsidó király vitte végbe körülbelül 100-ban, időszámításunk előtt. Sok pogány temploma, színháza, cirkusza volt. A szentföldi városokról és a benne folyó életéről alkotott képzeletüket a saját országukban létezettokről vették és így a talmud e körbe tartozó nyilatkozatait ezekből lehet megérteni. A kereszténység ezekben a városokban terjedt el először a szentföldön, az 5. század végén a püspök már az egész város nevében beszélt (49. lap). „Gerade die schönsten und stolzesten Bauten Gerasas sind zuerst Ruinen geworden, seine Tempel. Der Sieg des Christentums im römischen Reiche war es, der ihre Zerstörung und Entweihung forderte. An der Tatsache ist nicht zu zweifeln“ (56). Guthe azt hiszi, hogy a rombolást kiméletesen vitték végbe. „Szándékosan“ hagytak meg oly részeket, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy az épületek egykori díszes voltára emlékeztessenek. (57). Ez semmikép sem valószínű, ellenkezik a vallásbeli felfogással, amely a rombolást követelte. Az archeológia ilyenkor nem játszik szerepet. Röviden megjegyezzük, hogy az utcák, oszlopsorok s egyebek leírásából Sabbat traktátus elejéhez, hol a különböző רשית-ről van szó, felvilágosító analógiák vehetők. Sabbat traktátus azért „nehéz“, mert európai tanulmányozói nem bírtak tiszta képpel a keleti városok berendezkedéséről. Ezt csak mellékesen.

*

Knortz K., Folkloristische Streifzüge, I., Oppeln und Leipzig 1899. Ez a munka 26 témáról beszél, melyek közül néhány a zsidó folklóre szempontjából is érdekes. Ilyenek: A tanító a zsidó irodalomban és folklóreban. A holló. A só. A nyál. Előjelek. A gonosz szem. A többiben is akad zsidó vonatkozás. Néhány példával szolgálak. Janus, a legrégebb római isten, a férfit és nőt egyesítette magában (36), egyszóval androgynos volt, mit a midras Adámról mond (Ber. r. e helyre s máshol). Újév napján egy órát dolgoztak, hogy jelezzék, hogy az egész évben fognak dolgozni. Hasonló hit van még ma is zsidóknál a hét elejéről (szombat vége). A sóról elég érdekes összeállítás olvassunk. „Zsidók és más

keleti népek az újszülött gyermeket gyakran sós vízbe fürdetik, hogy bőrét erősítsék“ (119). Ez már Ezekid prófétánál olvasható. „Die Juden der bayrischen Rheinpfalz stellen bei starkem Gewitter ein Salzfasschen nebst Brot zur Abwehr etwaigen Schadens auf den Tisch“ (120). A franciák azt hiszik, hogy mindig az ördög az, aki a neki kellemetlen só kiöntését okozza. A párisiak ezért, ha ilyen baj történik, néhány szem sót dobnak hátrafelé és azt hiszik, hogy ezzel a láthatatlan ördögöt elkergetik (119). A temetőből jövet az emberek ma is füvet lépnek ki és dobnak hátra. Hogy mért, azt nem tudják, de úgy látszik, hogy a szokás összefüggésben van a temető ősi hit szerint megtöltő démonokkal vagy az elhalt lelkeivel. Kisétet. Hasonló gondolkodás nyilatkozik meg a következőben, melyet eredetiben idézünk.

„Schwarze Bohnen sollen die bösen Geister verscheuchen. Wenn die Römer im Mai ihre Lemuralien feierten, um die unliebsamen Poltergeister (lemures) zu vertreiben, nahmen sie schwarze Bohnen in den Mund, drehten sie mit der Zunge mehrmals hin und her und warfen sie dann rückwärts hinter sich; darauf schlugen sie auf ein Becken und baten jene Störenfriede, das Haus schleunigst zu verlassen“. Az indiánus orvosember szintén kopogással kergeti ki a betegből a kinzó szellemeket (165). Ami a zajcsinálással előzött démonokat illeti, találgatjuk ezt a babylóniai zsidóknál is már a IV. században. (Ő-zsidó bűvészet 142. lap.)

„Amig haloit van a házban, az összes tükröket és képeket meg kell fordítani, hogy megakadályozzák azt, hogy nemskára ismét halálozás történjék a házban“ (204). Ha csillagot látsz lehullani, családotban haláleset lesz (ugyanott). Mindket hit él a zsidók közt is. Még negyven év előtt, tehát 1860-ban, a katonaság Angliában és Amerikában a társadalom söpředekéből állott. „Katona akkor általánoson megvetett egyén volt“ a nevezett országokban, nem tudtak se írni se olvasni, nagyon iszákosak voltak stb. (258). Önként csupán ilyen emberek jelentkeztek, míg az általános védkötelezettség a helyzetet alaposan megváltoztatta. Mindezzel pedig csak azt akarjuk demonstrálni, hogy a három-négy nemzedék előtti zsidók gondolkodása a „balmechomó“-ról nem állt magában. Egyebekben is található Knortznál zsidó vonatkozás.

*

Molnár Ernő, Az igazi Talmud c. füzetében a talmud divatos ócsárlása, befekettítése, meghamisítása ellen az eredeti szövegből válogatott szemelvényeket bocsát közre magyar fordításban (Budapest 1919). Az első füzet lelkes bevezetés után közel 40 részletet mutat be, melyek az inárol, erkölcsi tanításokról és egyebekről szólnak. Rövid magyarázatok még világosabbá tették volna az egyes nyilatkozatokat. Hogy a földrengést Isten könnyei okozzák, a régi kozmológiából érthető meg. A föld az okeánoszon (vizen) úszik, Isten könnyei hullámvásba hozzák a vizet — a föld

megrendül. Jeremiás próféta szerint Isten léptei okozzák a földrengést. (11. laphoz.) — Az ókorban szokás volt, hogy a királyok a bölcsekkel bölcsességről társalogtak. A talmud tehát nem mond valami különöset, midőn arról beszél, hogy Hadrián római császár Rabbi Józsuától és Sabur király Sámuel mestertől kérdezett valamit. Ha emlékeztetem nem csal, *ugyanazt a párbeszédet* antik író is közli, persze más személyek nevében. Reméljük, hogy M. füzeté elérí célját.

*

Az 1918. „Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur“ (Berlin 1918) a hivatatos közlemények és a kalendárium nélkül nyolc dolgozatot tartalmaz. A szokásos „évi visszapillantás“ és „irodalmi szemle“ után (II. és III., 15—44) következik *Güdemann M.* visszaemlékezései Grätz H. tanítójára, ennek 100. évi születésnapja alkalmából. Szellems és érdekes, mint minden, amit az azóta elköltözött bécsi főrabbi hosszú és áldott életében irt. *Jampel S.* a biblia szempontjából világítja meg a világháborút. *Eschelbacher M.* (Az akarat a zsidó történetben) azt adja elő, hogy a zsidóság fennmaradását hajthatatlan életakarának köszöni. *Lewin L.* zsidó érdekű kivonatokat közöl Misson Maxmilian „Reise nach Italien“ (Leipzig 1713). útleírásaiból. *Sapp J.* Nepomuk klerikális hebreista és zsidóellenes politikus és tudós születésének 100. évfordulója alkalmából (1916) *Fränkel L.* ismerteti zsidóellenes tevékenységét. Bajor klerikális volt, de nem közönséges antiszemita. 1849-ben a bajor képviselőházban azt a kérdést vetette fel: „wie es bei der Spaltung jüdischer Gemeinden in alte talmudische und in neologische oder sogenannte emanzipierte Juden mit der Anstellung der israelitischen Religionslehrer zu halten sei“ (121. lap.) Kifogásolja a mindennapi benedikciót: Áldalak, hogy nem teremtetél asszonyok és a Hillel-féle nézetet, hogy szabad elválni, ha az asszony elsőzta (elkormányozta) az ételt. (123). Katholikum volt, aki a házasságot felbonthatatlannak tartotta. *Goldschmidt Anna* „Költődicsőség“ képviseli végül a szépirodalmat.

*

Schechter A. „Palästina seine Geschichte und Kultur im Lichte der neuesten Ausgrabungen und Forschungen. Mit einer Kartenskizze“ (Berlin 1918) népszerű munka a szentföldi ásatásokról. Négy fejezetre oszlik: I. Topográfiai kutatások a szentföldön. II. Palesztina rendszeres kutatásának új aerája. III. Palesztina déli része (9—93). Ez a mű dereka, melyben Lachis, a Seféla, Gezer, Jeruzsálem, Bét Semes helyeken végzett ásatások vannak

ismertetve. IV. Az osztrák kutatások (Ta'anach). A 36. lapon közölve van a földmívelés kalendáriuma, amely így hangzik:

ירחו אסר ירחו
רע ירחו לרש
ירח עזר פשת
ירח קצר שערס
ירח קצרו כל
ירח ימר
ירח קץ

Szó van tehát a termésbetakarításról, a vetésről, a késői vetésről, a kenderkitépésről, az árpaaratásról, minden egyéb aratásáról, a szüretéről, a gyümölcszedésről. Ez a Gezerben talált óhéber betűkkel (föníciai írás) írt kalendárium az évet ősszel, azaz az őszi újévvel kezdi. Hogy a Ros Hasána játszik közbe, mutatja az, hogy nem a vetés hónapján kezdődik a felsorolás. A betakarításhoz v. ö. Ex. 23, 16 (הן האסר). Figyelemre méltó, hogy a ירח szó két sorba van írva, a szót tehát elválasztotta. Épigy figyelemre méltó az orthográfia: קץ = קץ Először az árpa érik Palesztinában, hogy csak az van megnevezve, a buza pedig nem, hanem csak általánosságban, mindennek az aratása, abból talán az következik, hogy az árpa volt a fő magtermés. Két asszír adásvételi szerződést is találtak Gezerben, melyek közül az egyik *Nethanja* ad el egy darab földet (41), a zsidó tehát alkalmazkodott az uralkodó asszír nagyhatalomhoz (7. század ante), mint később az aram papyrusok tanúsága szerint a perzsa főhatalom okmányaihoz. Az utóbbi áll mai napig a rabbinikus okmányokban, persze csak lényegében. Az ásatások vallástörténeti adatokkal szolgáltak, melyekre azonban itt csak általánosságban utalunk.

*

A „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins“ idei (1918) 1—2 kettősfüzetének első értekezése: Die Kesselwagen des salomonischen Tempels (Richter), második értekezése: Südpalästinensische Kopfbedeckungen (35—52). Zsidó szempontból, t. i. a fedetlen fő kérdése tekintetéből is tanulságos adatok vannak benne. Poznanski és Yellin palesztinai héber feliratokról tesznek megjegyzéseket, Klein (Érsekújvár) a misnában előforduló papyrus hordókról értekezik. Thomsen irodalmi áttekintéseket ad.

*

Heinrici posthumus munkája: Die Hermes-Mystik und das Neue Testament (Leipzig 1918) általában a zsidó mystika története szempontjából is érdeklődésre tarthat számot, minthogy az újtestamentumi írók zsidók voltak, de mi itt csupán néhány szo-

rosabb értelemben vett zsidó érdekű észrevételre szorítkozunk. Az „Ótestamentomi“ vonatkozások ritkák ugyan, de a Genesis első versei felhasználhattak (102. lap. V. ö. még 42 és 73. lap, a legfontosabb hely). Hermes írt egy „Sipherion“-t. Ez H. szerint a héber ספר diminutivuma, ami talán amulettül használtatott (139. lap, 5. j.). A zsidóknál is szokásban volt. Van egy ima, melyet a mystikus akkor mond, mikor „a növényt aratja, mikor gyógyításra előkészíti, mikor betegség ellen használja. A vége így szól: „Dicsérjék nevedet örökön örökre, amen“ (141). H. ezt a betegsézt későbbi toldásnak tekinti (ugyanott 1. jegyzet). Héberül לעלם ערבים volna. Miért toldás ez? A zsidó „36 igazságos“ (ל"ו צדיקים) szempontjából figyelmet érdemel, hogy Jamblichus a planéták és az állatkör után „36 dekan“-t említ (87—88, 141). A 36-os szám nem genuin zsidó eredetű, miint pl. a 3, 7, 40. Ugylátszik, hogy egy asztrológiai szám, amely a démonokkal áll kapcsolatban, zsidó színezetet kapott, asszimiláltatott. A Gen. r. szerint Ádám férfi-asszony (אדרימים) volt. Nem zsidó gondolat. „Die Idee der Mannweiblichkeit, die schon Plato im Symposion nicht ohne Ironie behandelt, ist mystisches und gnostisches Gemeingut“ (21, 2. jegyzet. Kis irodalom. V. ö. 72. lap). „Für das ethische Ideal der Mystik ist aber die Aufzählung der Dekas der „Kräfte“ und ihrer zwölf Gegensätze massgebend“ (28) „die Zehnzahl der göttlichen Kräfte, die zur Zusammengliederung der Vernunft führt“ (u. o.). Ha alaposan megnézzük, azt a benyomást kapjuk, hogy innen valamely vonal vezet a kabbala tíz szefirájához. Hermes Trismegistos, miután Istent mint jót és atyát határozta meg, azt mondja, hogy azért atya, mert mindent ő hozott létre. Ezután H. fordításában ezt mondja: „Darum ist der ernstliche Wille im Leben und der frömmste für die Wohlgesinnten die Kindererzeugung und das grösste Unglück und die grösste Gottlosigkeit, kinderlos aus der Menschheit auszuschneiden“ (41). Zsidó is így gondolkozott, ha nem is mystikus megokolással és nem mondta, hogy a gyermektelen ember büntetésből „nemmel nem bíró teremtménybe fog számüzetni“. Isten láthatatlan és mégis a legláthatóbb. Egy himnus a 8. 104. és 139. zsoltárra emlékeztet (45).

*

Herzog M. S. stomfai rabbi „Korosz Bottenü“ cím alatt (Stomfa 5678—1918) megírta héber nyelven a stomfai rabbik, tudósok és kiváló férfiak életrajzeit 14 fejezetben, melyek közül 1—12 stomfai rabbiknak van szentelve. Az első Méir Eisenstatt, ki 1695-ben már Stomfán működött, ki három kabbalisztikus munkát bocsátott közre (מן משה, מן המאור, מן הגלגלים), az utolsó Eliczer Winter. Közbe vannak adalékok máshol működött jeles rabbik életrajzához, így József Steinhardt, a Semen Rókéach, Jechezkel

Binét és Eliezer Strasser. Az adatokat jórészt sírfeliratok szolgáltatják, valamint levéltárak. A 13. fejezet a kiváló stomfai laikusokat mutatja be; a 14. fejezet a Stomfán született, de máshol működött rabbikat, kik aránylag elég számosan voltak. Becsesek a kéziratokból közzétett darabok is. A stílus megfelelő, nem dagályos, a 160 lapos munka általánosságban becses adalék a magyar zsidók történetéhez.

*

Fischer A. közrebocsátott egy művet: Der Ursprung des Judentums im Lichte alttestamentlicher Zahlensymbolik (Leipzig 1913), melyben szerző saját szavai szerint azt bizonyította, hogy az ótestamentomi nevek jelentős számértékek leplezői, melyeket a kabbala nem talált ki, de a tudomány eszközei, t. i. a szerzőé, kiderítették őket. Ezt a művet, drága lévén, eddig nem olvastuk, de kibocsátott szerző még egy füzetet, ezen címmel: Orientalische und griechische Zahlensymbolik. Ein Beitrag zu meinem System der alttestamentlichen Zahlenwerte (Leipzig 1918.) Ebben a Gematria a kabbalistákat megszegényítő diadalokat ül, ami azért érdekes, mert azt mutatja, hogy a betűszámértékekkel való óperálás hatalmas vonzóerőt gyakorol az emberre, ha bűvkörébe lépett. Ha napjainkban német professzor hihet ilyenekben, nem szabad többé korholni a közép- és jelenkori zsidó mysztikusokat és nem szabad csodálkozni Jakób ben Aseren, a Tur szerzőjén és bámulóin. Az előttem fekvő 57 lapos füzetnek elejéből és végéből adnék egy-egy idézetet. A 6. lapon mindjárt az elején azt olvassuk: „Von der allergrössten Wichtigkeit aber ist ein Nebenprodukt, das dabei gewonnen wird; denn ungeahnte Perspektiven eröffnen sich durch den nebenbei geführten Erweis der Tatsache, dass dieselbe Zahlensymbolik wie in Israel auch im übrigen Orient und in Griechenland gepflegt ward“.

Krone 13 und Wurzel 31 (Jahwe und Babel). A Beispiele: 1. Isaak 208 oder 16×13 , Jakob 182 oder 14×13 , Joseph 15×60 , oder 12×13 . 2. Jakob 14×13 . — Ehrenname Jakobs: Israel „Gotteskämpfer“ $3 \times 14 \times 13$ (zusammengesetzt aus el 31 „Gott“ und jisra 515 [mit h am Ende] kämpft). 3. Ismael „Gott hört“ 11×41 , der Araberahn-Thema 11×41 , sein Sohn — midbar 6×41 „Wüste“ und jeschimon (öfters def.) 10×41 „Wüste“. 4. Hagar (Abrahams Nebenfrau und Mutter Ismaels) 16×13 wie Isaak, der an ihrem Rettungsbrunnen betet und wohnt (Mos. 16, 14, 24, 62,

25, 11. 5. Der Erzvater Joseph 12×13 — Memuchan 12×13 , ein Gegenstück zu ihm im Buche Esther 1,16 ff., was das Auftreten beider vor ihrem Herrscher und den Erfolg ihres klugen Rats anbetrifft. 6. Sesach (Deckname für Babylon bei Jeremiás 25,26, 51, 41) 20×31 — Sinear (Landschaft Babylonien) 20×31 — hannahar 10×31 „der Strom“, Bezeichnung für den Euphrat (cf. hajjarden 9×31 „der Jordan“, gleichfalls nur in der Poesie ohne Artikel). — Belos (griechisch) 10×31 : Babylons Gott.

Befejezésül az utolsó kikezdés, amely így hangzik:

„So steckt die alte Welt sowohl der Orient als Griechenland, voll von heiligen Zahlenmysterien. An ihnen geschult, versenkte sich die griechische Philosophie in die Welträtsel, zum Urgrund hinabsteigend (philosophia 13×107). Ein Platon (13×97 s. o.) und Aristoteles (12×102 . Erneuerer. Cf. Zeus 6×802 usw.) mögen sich göttlicher Offenbarung bewusst gewesen sein. Darauf weist die Summe ihrer Zahlenwerte (2485 oder 35×71 , die Hälfte von 70×71 . Cf. Phoibos 12×71 und andere Chazon-Werte). Fügt man den Zahlenwert ihres Lehrers Socrates hinzu, so erhält man 4114, einen Zahlenwert, der ebenso wie der von mystes „Eingeweiheter“ ($2 \times 14 \times 41$ s. o. S. 36) zu beurteilen ist. Das grosse Geheimnis aller Philosophie und aller Mysterien ist ja das keimende Leben (14—41) und dessen scheinbares Ende im Tode (hebr. hammaweth „der Tod“ + hachajjim „das Leben“: zus. 14×41).

*

Dornseiff F. heidelbergi disszertációja, a „Stoicheia“ VII. füzeteként megjelenendő egész dolgozat egy részlete, a betűmisztikával foglalkozik széles alapon. (Buchstabenmystik, Leipzig, 1916). Tartalma a következő: I. 1. Az antik nézetek az írás eredetéről (3—12). 2. Pythagorasi grammatika (12—14). 3. Elementum (14—16). 4. Gyermekkori misztika (18—20). II. 1. Spekulációk egyes betűkről (20—30). Az érdekes füzet nem lévén befejezve, csak néhány észrevételt teszünk.

A zsidók ős idők óta a hét napjait számmal jelölték meg, természetesen a betűszámmal. Ugyanez járta az antik világban (17., 2. j., Pauly-Wissowa sub Hebdomas 2573 szerint). A bibliában a hét napjai közül előfordul a 6. nap, de a teremtés története is azt a szokást tükrözteti, hogy a napokat számokkal jelölték, különben a babylóni fogság előtt a hónapokat is. Az ember azt

hinné, hogy az „אֱתָבֶה“ és „תִּשְׁרֶה“ azaz az első és utolsó betű felcserélése és a betűknek visszafelé való rendezése tisztán zsidó termék. Szerzőnk görög Atbast közöl, alfa-omega, beta-psi, gamma-chi stb. 18. 1. j. idézi Quintilian, Jeromost, egy osztrakont ily iskolai gyakorlattal és egyebeket; Zicbarth, Aus der antiken Schule, 2. kiadás, Kleine Texte, Nr. 65, 1. kk. Ezek a gyermekkori emlékek később vallásos factorrá lettek. Az abécé neveinek magyarázását Eusebius, Hieronymus és későbbiek említik. Eusebius és Ambrosius szerint Alpha = *mathe* = tanulj (26. lap). Megjegyzendő, hogy ezt találjuk már a talmudban (Sabb. 104a), hol 'אָבֵב = אֱלֵבֵב. Suidas s. v. Abraam szintén azt mondja, hogy ez a dicső név (az alpha folytán) „megismerést“ jelent (Szerzőnk 26. lap). Van indus párhuzam arra, hogy minden betű egy mondás eleje, tehát ugyanaz, amit az Otijót de rabbi Akibában látunk. Érdekes perspektíva. A zsidók az ókorban kétségtelenül eljutottak Indiába is, ha nem másképp, mint kereskedők. Van-e ind. befolyásnak nyoma a talmudban és mekkora volt? „Buchstaben dienen ferner als Namen oder Beinamen von „Personen“ (29). Eszerint a Ben Hé Hé név (Ábót) szintén a betűből származhatik.

*

Mayer S., Die Wiener Juden. Kommerz, Kultur, Politik 1700—1900 (Wien—Berlin 1917). Erről a tanulságos 521 lapos műről, melyet egy 90 éves ember írt meg, nem írunk ismertetést. Csak a három könyv címét adjuk először és azután néhány észrevételt fűzünk hozzá. I. könyv. A ghetto-zsidók; a pozsonyi ghetto. II. könyv. A bécsi zsidók az 1848. forradalom előtti évtizedekben. III. könyv. A bécsi zsidók az 1848. forradalomtól a jelenkorig. Bécsi zsidókról lévén szó, természetesen sűrűn van szó magyar zsidókról is és így a könyv jelentős adalék a magyar zsidók történetéhez. A zsidók ellen még a 11. században sem emelték az uzsora vádját (54). Más helyen rámutattam arra, hogy milyen félelmetes a pénz hatalma, ha nincs zsidósága által mérsékelve. Egyebek közt hivatkoztam az egyik Fugger levelére, ki V. Károly császárt megleckéztette. A levél lényege közölve van ugyanilyen összefüggésben a 66. lapon. Hogy Fugger Jakab milyen tiszteltben részesült, olvasható egy kortársa leírásában (68. l.). Mayer 70 év óta nem volt zsinagógában, de a zsinagógái melódiákra még emlékszik, a nigunimot néha önkénytelenül dúdolgatja (367). A többi

tudományt, amit a vallomás kapcsán kifejt, elhagyhatta volna. M. a cionizmus ellen nyilatkozik politikai okokból. Igen részletesen szól a kérdéstről (III. könyv, 7. fejelet). Saját álláspontját 493 kk. Azt gondolja egyebek közt, hogy a nemzeti eszme helyébe a szociális eszmének kell lépni. Bizonyos, hogy a nemzeti eszméért a népek most fizették az árt, akár mint a vallásért a 30 éves háborúban. Ki a legkülönb hívó, ki a legkülönb nemzet? Ez a két kérdés tenger vérbe került. Mayer nem historikus, hanem inkább politikus.

*

A Hommel—Festschrift második kötete (Orientalische Studien, Leipzig 1918) 25 dolgozatot tartalmaz, melyek közül az első hat zsidó érdekű. Ezek a következők: *Caspari W.*, Tohuwabohu; *Eisler R.*, Jahves Hochzeit mit der Sonne. Mit 1 Abbildung (egy zsidó chuppa!). *Gottsberger J.*, Zu Genesis 37, 9—11; *Hehn J.*, צלמות; *Niebuhr C.*, Voraussetzungen und Entwicklungsphasen in den Berichten über David; *Perles F.*, Neue Analekten zur Textkritik des Alten Testaments. A második csoport arab dolgok. Ezután következnek: *Hoffner A.*, Eine äthiopische Darstellung der Abgar-Legende és *Wutz F.*, Onomastisches in einen Homerlexikon. A többiből még bibliai cikk *Grimme H.*, Ephodentscheid und Prophetenrede. Végül idejegyezzük még *Lindl L.* cikkét: A babyloniai asztronómiához. Az említett Eisler-féle dolgozat mottója egy Zóharidézet és tartalma részben a zsidó misztikából kerül ki. Elég érdekes. Perles szövegjavítási javaslatai, mint mindig, alapos tanulmányozásra vallanak.

*

Az „Archiv für jüdische Familienforschung, Kunstgeschichte und Museumswesen“ második évfolyamának 1—3. számot felölelő füzet 1918. évben gazdag és változatos tartalommal jelent meg. Összesen kilenc közlemény van benne és egy „Vegyes“ rovat. Az első cikk (*Wachstein*) magyar vonatkozású, Pozsony zsidó lakosainak összeírása 1736. évből, melyet W. nagy olvasottsággal magyaráz (2—16). A 85. jegyzet (15. lap) a Bacher-családról szól. Elsősséggel is van zsidó Pozsonyban, a zömében azonban magyar-

országi eredetű. „Elchanan Paulus und seine Beziehungen zu Kaiser Rudolf II.“ (*Diamant*) egy prágai kitért zsidónak viselt dolgait és misszionárius iratait ismerteti, az utóbbiakat érdekes facsimilékkel illusztrálva (17—24). *Schwarz A. Z.* Elia Levita életrajzát szaporítja néhány adattal, Levita három saját feljegyzése alapján, melyeket egy könyvre (Kimchi szótára) tett (24—27). Az egyik adat anyja halálára vonatkozik, melyben az elhalt neve után ezt az euphemiát teszi: éljen. Z. erre természetesen figyelmet, úgy gondolja, hogy a szokás vezette a tollat. Ez nem valószínű. A feljegyzés szerint Levita nem Neustadtban, hanem Ipsheimban született. Lassale származásáról *Brann* ír (27—29), *Freimann* zsidó családfák bibliográfiáját adja (29—31). *Zoller* olasz-zsidó családokról ír (31—33), néhány héber név azonosítása. *Dr. Wertner* (Párkány), a jeles magyar genealógus (folyóiratunknak is munkatársa) a naxosi Coronello-családról közöl adatokat, három családfával (35—38). *Lewin* (Nikolsburg) Samuel angol miniszter őseit mutatja ki, az egyik morva volt (39—41). Gallifet marquis és más provençebeli nemes családok zsidó eredetéhez *Diamant* közül okmányokat (41—44). A Vegyes rovatból kiemeljük a vegyes házasságokra vonatkozókat (46). Berlinben 1913-ban 100 házasság zsidó közül 15 köt vegyes házasságot, Dániában 48. *Sven Hedin* anyjának dédapja zsidó volt, Berlinnek hívták, Németországból vándorolt be Svédországba.

A folyóirat évi előfizetési ára 6 K, megrendelhető: R. Löwit, Wien, I., Wollzeile 6.

*

Rosenthal L. A., ki a misnáról már több értekezést tett közzé, legújabbán a következő 151 lapra terjedő munkát bocsátotta közre: Über den Zusammenhang, die Quellen und die Entstehung der Mischna. Zugleich zweite Auflage des zweiten Bandes der Schrift über den Zusammenhang der Mischna, *Berlin* W. 9. Gerson Wechseltmann. A munka kilenc fejezetre oszlik: I. Hillel és közvetlen elődei (1—16). II. A hilleliták és sammitaik rendező munkássága (16—48). III. Jochanan ben Zakkai (48—54). IV. Az IE forrás Eliezer, Józua és koruk (54—72). V. G(amliel) viszálya J(ósuával) (Bo bajom) (72—91). VI. Széder Násim és viszonya Nezikinhez (91—112). VII. Sejtések a nezikinről (112—124). VIII. Akiba befolyása a misnára (125—140). IX. Akiba és Nezikin

(141—151). Nem könnyű pár szóban elmondani, hogy szerző mit akar és mit talált. A misna forrásait kutatja a pentateuchus forrásanalízise módjára, ha ezt nem is mondja. Van szeduceus misna, miről R. egy előbbi dolgozatban szólt, van Hillel és Sammai és iskoláiknak, Jóchanan ben Zakkai és tanítványainak, Eliezer és Józsuának része, valamint Akibának és Tarfonnak és másoknak. Mindez bizonyára így is van, de a kritériumok, melyekhez R. ezt a részesedést fűzi vagy a melyeken felismerni véli, nem elég világosak. Minthogy számos szerző van megnevezve, bizonyára mindegyik részes a misnában, de hogy mely nagyobb részletek, mely traktátusok vagy pláne mely széder származik tőle vagy kapta tőle az alapot, nincs plausibilisen felmutatva. Megvalljuk, hogy sokszor egyáltalában nem értettük, hogy mi a szerző célja és bizonyítéka. „Sorozatok“ egyike a főargumentumoknak, de ilyenek a legrégibb tannáktól eltekintve, mindenkitől vannak. Hogy Akiba előtt nem lett volna Nezikin, nem érthető, hiszen abban van az egész magánjog. Hát Akiba előtt nem voltak perek és nem tanították ezeket a törvényeket valamely sorrendben vagy valamely összefüggésben. R. igen szépen beszél, ömlik belőle a szó, de nem szépprózáról van szó, hanem egy jogi kódex keletkezésének, növekedésének, rendszerének történelmi kikutatásáról. Ezt nem lehet egyes szavak többé-kevébbé sűrű előfordulásából megkonstruálni, nem is szólva arról, hogy ezek a szavak nem jellegzetesek, szürkék és semmit mondanak. Nem volt könyv a kezembe, melynek magvát oly nehezen tudtam volna kivenni, mint a Rosentháleből. Nagyon becsülöm törekvéseit, de gyakran nem értem és ahol értem, nem értek vele egyet. A világirodalomban nincs a misnának analógiája. Hogy a keleti népek alkottak-e hasonlót, amely azonban a népekkel együtt eltűnt, nem tudjuk. Ily körülmény mellett a törekény emberi ész és még törekényebb divinációja támogatására indikálva van a római jog régi és végleges gyűjteményéből némi felvilágosítást keresni. Hogy keletkeztek ezek? Hogy keletkezett némely görög kódex, melyet nem egy törvényhozó alkotott? Hogy keletkeztek más tárgyú irodalmi gyűjtemények? Ilyesmi volna nézetem szerint az alkalmas kiinduló pont a misna történelmi összetételének a kutatásánál. Az első lépés azonban a hagyomány idevágó nyilatkozatainak az összegyűjtése és kritikai vizsgálata volna. Halljuk először, mit mondanak a szerzők maguk? Miért nem fogadhatjuk el állításukat? Ennek az előkérdésnek elintézése után következ-

hetik csak a vizsgálódás, még pedig rendszeres és módszeres, nem ötletszerű, ami ezen a téren, a „blattlernolás“ utóhatásakép járja. Ez volna röviden nézetem alapvonala. A szokásos bizonyítékok alapján én nem állítanék semmit. Ha akarom vemhes, ha akarom, nem vemhes. Béke velünk.

*

A heidelbergi egyetem 1917. évi értesítőjében **Endemann Friedrich** akadémiai beszédje: „Vom juristischen Willen zur Gerechtigkeit“ több pontban zsidó szempontból is tanulságos. Az igazságosság a központi gondolat, amely az ember egész életét uralja. A jogásznak ez az első feladata (4. lap). Ézsaiás prófétánál az igazságosság legpregnansabban jut kifejezésre a bibliában, általában a zsidó vallásnak az alapgondolata, mellyel a felebaráti szeretet konkurál. Az újabb zsidó teológia joggal helyezte az igazságosság eszméjét ismét első helyre, amiért a zsidó vallást régebben annyi támadás érte. A jogrendszer kiképzése előtti ősidőkben a szokások a ruházatra, étkezésre, ivásra, munkálkodásra is kiterjedtek. „Recht und Religion gehörten zusammen und übernahmen die Leitung bei allem Tun.“ „Erst die Verweltlichung des Rechtes schuf Freiheit und Selbstbestimmung, indem mit sorgsamer kritischer Erwägung das Gebiet abgesteckt wurde, das zum Wohle der Gesamtheit unter staatlichem Zwang gestellt werden muss, während alles andere den freiwaltenden Kräften der Sitte, der eigenen Selbstbestimmung und vor allem der inneren religiösen Überzeugung überlassen bleibt“ (5). A keresztény vallás is ilyen volt a felvilágosodás, a 18. század előtt, részben ma is ilyen. A mindennapi példák mutatják, hogy az állam csak elméletben nem törődik a vallással, a gyakorlatban nagyon is figyelembe veszi. Nemcsak a zsidókkal, hanem másokkal szemben is. Legalább a mi kultúrkörünkben. A történelmi fejlődés alapján a legmegfelelőbbnek a római jogot tartja, mert ez a dolgoknak megfelelő (adäquat). Ezután a 8. lapon így jellemzi a római jog fejlődését és jelentőségét.

„Das ist der Menschheit beschieden worden durch das römische Recht. Mit markigen Befehlen hat das Gesetz der zwölf Tafeln den Grundbau errichtet; eherne Gebote, deren Härte zunächst befremdet, sich aber als Ausfluss des wahren psychologischen Verständnisses erweist für das, was Eindruck macht und

Gehorsam erzwingt. An ihnen hat das römische Volk durch alle Zeiten festgehalten; mit der richtigen politischen Einsicht, dass damit allein die Ehrfurcht vor dem Gesetze und die Anpassung an seine Grundsätze verbürgt wird. Innerhalb des festgestellten Rahmens war freieste Entwicklung und Fortbildung gewährt. Durch Jahrhunderte hindurch haben die Prätores hierbei die Leitung übernommen. Für jedes Jahr wurde das bisher Errungene erneuter Prüfung unterworfen; in weiser Selbstbeschränkung masste sich der neue Herr der Gerichtspflege nicht an, alles besser zu wissen, sondern übernahm, was die Probe bestanden hatte und fügte vorsichtig seine Verbesserungen und Ergänzungen hinzu. Das alles unter unausgesetzter Prüfung, wie er selbst es für den Rechtsstreit am besten verwenden könne. Schöpferische Rechtsbildung und Praxis im Gerichte waren eins. Eine unvergleichlich kluge Mischung von Gebundenheit und Freiheit; und Männer, die sich des Gebrauchs der Freiheit fähig wie würdig erwiesen. Denn alles das geschah unter der lebendigen Kontrolle wie Mitwirkung der ganzen Bürgerschaft, die an der Kenntnis aller Rechtssätze teilnahm und in ihrer alltäglichen Übung stand. Die Zusammenfassung und wissenschaftliche Verarbeitung fand endlich einen Juristenstand vor, der die vornehmsten des Volkes in den Dienst der Rechtsbildung stellte. Sie boten jedermann öffentliche Beratung, und Auskunfterteilung, und ihr Werk war es, dass die im Verkehr lebendigen Gedanken, wonach Treue und Redlichkeit bei allen Versprechen und bei jeder Klageerhebung bewahrt werden müssen, zu praktischer unmittelbarer Anwendung gelangten. So lehrten und erwiesen sie das rechtliche Können auf wissenschaftlicher Grundlage. Auch dabei immer mit praktischem Takte.“

Ha az ember nem tudná, miről van szó, azt hinné, hogy Endemann a bibliáról és a talmudról szól. A keresztény teológusok, kik nem jogászok, a „liberálisok“ a mózesi törvényt kritizálják szigorúsága, „kegyetlensége“ miatt, a talmudot pedig együttesen azért, mert a mózesi törvényt úgy kezelte, mint a római jogászok a XII. táblát. A talmud tekintélyei is jogászok voltak, mindenkinek tanítással és tanácsccsal szolgáltak, díjazás nélkül igazságot szolgáltatottak, de dicséretet mindezért nem olvastunk róluk. A zsidó fejezetben a történelmi igazság szempontja sohasem érvényesül.

Még érdekesebb, amit E. a törvény autoritásáról mond. Ez valóságban így volt a bibliánál és a talmudnál egyaránt. A vallás szilárd alapot adott a jognak. A törvény rabbinikus nyelven „din.“ De más a törvény és más a din, a római véthet a törvény ellen, de nem a jámbor zsidó a din ellen. A szóban forgó részlet így hangzik (9. l.):

„In Wahrheit jedoch kommt es vielmehr an auf den Eindruck und die Autorität, als auf die juristische Vollkommenheit des Gesetzes. Die Achtung vor dem Überlieferten und der Väter gutem Brauche, selbst wenn sie nicht mehr ganz modern und bequem erscheinen; das ist es, was feste treue Rechtszustände verbürgt und das Verkehrsleben auf gesicherte Grundlage stellt“.

E. azt követeli, hogy minden jogügylet szilárd formákba (feste Formelworte) foglaltassék, még pedig írásban. Ez által a jogbizonytalanságnak elejét veszik (10–11). Ez annyira áll a rabbinikus jogról, hogy még mai napig lényegében a perzsa korokban megállapított okmányok járnak, melyek az évezredek folyamán csak kiegészítettek.

*

Schwartz Zsigmond kiadott héber nyelven egy bibliográfiát munkát a magyarországi zsidó tudósokról, kik valamely héber munkát írtak. A mű címe: ספר שם הגדולים מאת הרב, három részből áll, az első két rész: מערכת גדולים, a harmadik ספרים מערכת, amely utóbbi *Kisvárdán* jelent meg 1918-ban. A könyvek természetesen abécé sorrendben soroltatnak fel és azok a nyomtatványok is benne vannak, melyek külföldön nyomattak, ha a szerző magyar volt. A könyvek összege a pótlásokkal együtt 993, közöttük a legtöbb (129) mem betűvel kezdődik. Szép szám, jele a szellemi elevenségnek, amely hazánkban volt és van. A könyvek zöme halákát és agádat tartalmaz. A szerzők részben idegen származásúak, különösen a 18. században és 19. század első negyedében, de nálunk működtek. Német könyvek is felsoroltatnak, ha héber betűkkel vannak írva. Kár, hogy a könyvek formátuma nincs jelezve, a lapszámok jelzését szerző nem is adhatta, mert a könyvek jórészt kétségtelenül nem is látta. Kellemetlen a sok rövidítés, melyek nem ritkán nem oldhatók fel mindenki által. A címzések is elhagyhatók lettek volna. Lapozgatván a könyvben, némely hiányok tűntek fel, pl. hiányzik Horovitz M. נדבית מרדכי könyve, csak מרדכי פרשת van meg (64. lap). Miért nem jelzi 44, 12 alatt a

kiadót (Kaufmann Dávid) és a kiadás helyét és miért nem jegyzi fel Bloch Mózes *תורת התשעה* Bacher Simon *שער שבען* ja; elhallgatja, hogy Kosman Wodianer két kötetes halákhikus munkáját Bacher Vilmos adta ki. Leo Modena héber írásai (*כתבי הרי"ב*) Pozsonyban jelentek meg, tehát megemlíthendők voltak. Ha Friesenhausen Dávid (40, 4 és 45, 27) elég kóser volt, a többieket sem „paszenolhatta“. Az ilyen bibliográfiai adatok: sokszor lett nyomva (pl. 12, 50 és máshol), nem érnek semmit. A magyar Hebraica és Judaica egy-egy pályakérdés volt a rabbiképző-intézetben, meg is lett oldva, de sajnos nem lett kinyomtatva. A szerző hasznos munkát végzett, de nem teljesen: hiányzik a magyar héber nyomdák alfabétikus listája, mit és mennyit nyomtak és mióta. Hol nyomták az első héber könyvet Magyarországon? Fel kellett volna sorolni a nyomdatulajdonosokat is. Érdekes és tanulságos lenne kultúrtörténeti szempontból a könyvek tartalmi csoportosítása is. Mivel foglalkoztak Magyarországon?

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Bacher-Rabinovitz* A tannák agádája. I. kötet, 1 rész, *Jaffa* 1920. (Bacher, Agada der Tannaiten héber fordítása.) — *Davidson I.*, Mahzor Yannai. A liturgical Work of the VII.th. Century edited from Genizah Fragments with Notes and Introduction. Additional Notes by *L. Ginzberg*, New-York 1919. (Texts and Studies of the Jewish Theological Seminary). — *Abrahams I.*, By-Paths in Hebraic Bookland Philadelphia 1920. — *Jacobs I.*, Jewish contributions to civilization, Philadelphia 1919. (Jewish Publications Society of America 1919). — *Bentwich N.*, Hellenism, Philadelphia 1919. (az utolsó három munkát a „Jewish Publication Society of America“ Philadelphiában adta ki „Movements in Judaism“ c. gyűjteményben). — *Solomon Schechter* by *A. Marx* (Reprinted from Publications of the American Jewish Historical Society, No. 25, 1917). — Memorial Addresses Delivered on the occasion of the Second Anniversary of the Death of Dr. Solomon Schechter, November 26. th 1917 at the Jewish Theological Seminary of America. (*A Marx.*) — *Marx A.*, A seventeenth century autobiography, Philadelphia 1918. (Külön lenyomat Jewish Quarterly Review VIII., 3-ból), — *Marx A.*, „Aims and Tasks of Jewish Historiography (Reprinted of the I. Publ. Historical Society No. 26, 1918). — *Marx A.*, A list of Poems on the Articles of the Creed, Philadelphia 1919. (J. Q. R. IX. 3-4). — *Marx A.*, Number of Letters in the Pentateuch (Journal of Biblical Literature XXXVIII. (1919.) I. — *Hevesi S. Blau L.* Weisz M. Etika a talmudban, I. rész, Budapest 1920. (Imit XLIV. kötet). — *Perles F.*, Zum 25. Todestage von Joseph Perles 4. März, 1894. (K. l. az Allgemeine Zeitung des Judentums 1919. évfolyamából). — *Molnár E.*, Az igazi Talmud. Az eredeti talmudi szövegből fordította I. könyv Budapest 1919. (Ára 2 K) — *Böles Ödön*, Az elrejtett harsonák, Budapest 1920. — *Aptovitzer V.*,

Schenke und Schenkin, Wien 1918. (K. 1. a Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes). — *Duschinsky C.*, The rabbinate of the Great Synagogue, London from 1756—1842. *Philadelphia* 1920. (K. 1. J. Q. R. X. 4-ből). — *Ugyanaz* lefotografáltatta a következő kis könyvet: *ס' רות חיים Nikolsburg* 1756. — *Csillag L.* Virraszt atyátok: Versek 1917—1919. (*Budapest* 1920).

Akadémia a zsidó tudomány számára. Alig fejeződött be a háboru, már 1919. febr. ár havában hozzáláttak a németek, hogy tudományukat fejlesszék. A zsidó tudományt már 17 év óta szolgálja a „Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums“, még pedig sikerrel. De ezzel nem elégednek meg és a fenti cím alatti új központot teremtettek számára. Külön negyedéves folyóiratot adnak ki, azonkívül egy „Korrespondenzblatt“-ot. A program főpontja azonban a „Bibliotheca Judaica“, amely a héber irodalom összes műveit, amelyek a XVIII. század vége előtt láttak napvilágot, új *kritikai* kiadásokban fogja nyújtani.

Dr. Schönwald Károly tapolcai rabbi férfi kora delén 1919. őszén a járvány áldozata lett. 16 esztendeig volt a tapolcai hitközségnek lelkipásztora, melynek tagjai megható szeretettel csüggették a tevékeny, nemes férfiun. Szeretetüket halála után három árvájára vitték át, melyekről példásan gondoskodtak. A kedves ember emlékét mindenki kegyelettel őrzi, ki vele érintkezett és tisztá jellemét megismerte. Az orsz. rabbiképző-intézeten végezte tanulmányait, hol 1893-ban tette le a rabbivizsgát. Áldás emlékére.

A Magyar Zsidó Szemle 1919. évfolyama *csupán* a megjelent füzetből áll, ellenben az 1920. évfolyamból a jelen kettős számon kívül még egy ily terjedelmű kettős szám fog összel megjelenni.

Előfizetőinket kérjük, hogy a jelen viszonyokra való tekintettel, az előfizetést postautalványon szíveskedjenek beküldeni. Egész évre 30 K, rabbik, tanárok, tanítóknak 12 K.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI

DR. BLAU LAJOS

HARMINCHETEDIK ÉVFOLYAM

1920. JULIUS—DECEMBER 3—4. SZÁM.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST, 1920.

Kérjük a t. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 30.— korona. Rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 12.— korona.

TARTALOM.

(A zárjelbe tett számok a második füzet helyesbítendő lapszámait.)

Társadalom.

Dr. Endrei Henrik: Winterberg Gyula ... 1 (65)

Tudomány.

Dr. Blau Lajos:	{ Bevezetés a papyrológiába	5 (69)
	{ Algazáli a házasságról	14 (78)
	{ A földközi tenger országai	18 (82)
	{ Néhány megjegyzés a zsidó okmány formula-könyvekhez	25 (89)
Dr. Weisz Miksa:	Geniza töredékek V.	29 (93)

Folklore.

Vadász Ede: Szóferiana—Münziana ... 41 (105)

Irodalom.

Dr. Blau Lajos:	{ A Sulchan Áruk keletkezése	45 (109)
	{ Irodalmi Szemle	47 (111)

Vegyes.

Irodalmi hírek. — Dr. Brann Márkus. — Irodalmi Egylet. — Talmudi Konkordancia. — Hazofeh — Bibliái kézi lexikon. — Bevezetés a filozófiába ... 62 (126)

A Magyar Zsidó Szemlélt illető minden küldemény

Budapest, IV. Váci-utca 85. IV. em. címzendő.

Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek.

TÁRSADALOM.

Winterberg Gyula.

Winterberg Gyulával, a Pesti Chevra Kadisa megdicsőült elnökével a legérdekesebb és legértékesebb egyéniségek egyike szállott sirba. Rőla elmondható, hogy nagy ősöknek méltó utóda volt . . . Alig van zsidó család, mely olyan ősökre tekinthetne vissza, mint Winterberg Gyula. Ősei a zsidó tudomány büszkeségei. Családfája — melyet dr. Weisz Mór rabbi állított össze — visszanyulik a XV. század második felébe. Kiválóbbnál kiválóbb ősök, kik mindmegannyian koruk legnagyobbjai közzé tartoznak.

1846. évi december hó 26-án született Jungbunzlauban. A szülei házban gondos nevelésben részesült. Kora ifjúságában már verseket írt, melyek Reichenbergben, egy ottan megjelent ujságban láttak napvilágot. Később, egy Reichenbergben megjelent ujságnak szerkesztője is volt. Mint érettségizett ifju elhagyja Reichenberget, hogy tanulmányait a prágai egyetemen folytassa. Ezután nem sokára Bécsben találjuk, hol a Neue Freie Presseben irogat. 1872-ben nagybátyjának, Hartmann Móricnak halála alkalmából a Pressében tárcát ír róla. Mikor szülei Magyarországon telepednek meg, ő is ideköltözött. Apja nagykereskedő volt és ő is a kereskedelmi pályára lép. Rövid idő mulva részt vesz a közgazdasági élet egyéb ágaiban is. Az egyik fővárosi banknak vezetője lesz, majd pedig több iparvállalat vezetésében vesz tevékeny részt. Később birtokot vásárol és Horton mintagazdaságot rendez be.

Közgazdasági munkássága mellett állandóan olvas és tanul. Olvasmányait képezik leginkább a német classikusok, de különös előszeretettel foglalkozik a zsidók történetével, irodalmával és kedvenc olvasmányai a proféták. Zsidó irányu és tárgyú olvasmányaiba különös előszeretettel mélyed bele.

A felekezeti közéletben való nyilvános szereplése akkor kezdődik, midőn a Pesti Chevra Kadisa előjárói tisztségét vállalja. Mint anyagilag független ember sok időt szentel mindjárt kezdetben a felekezeti életnek és midőn tíz évvel ezelőtt a közbizalom a Chevra Kadisa elnöki székébe emeli, minden idejét a chevranak és egyéb felekezeti közügyeknek szenteli. Nincs a felekezeti életnek egyetlen ága sem, melyben vezető szerepet ne vitt volna. Tagja volt a pesti izraelita hitközség választmányának, melynek munkásságában tevékeny részt vett. Mint az országos rabbiképző-intézet vezérő-bizottságának tagja különös előszeretettel vett részt a rabbivizsgákon, hol napokön keresztül a legnagyobb érdeklődéssel hallgatta az ifjú rabbi-jelöltek vizsgáját. Mikor a Magyar Ito megalakult, engedve a közóhajnak, ennek elnöki tisztét vállalta. A zsidó gimnázium építő-bizottságában sokat dolgozott, mely bizottságnak elnöke volt. A VI. izr. községkerület, az Országos Magyar Izraelita Ösztöndíjgyűlés, a Magyar Izraelita Kézmű- és Földműves Egylet, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, az Izraelita Szünidei Gyermektelep és számos más felekezeti intézmény munkásságában vett részt. De mindenekelőtt és mindenek felett a Pesti Chevra Kadisának szentelte munkája legjavát, ez volt életének egyedüli célja az utolsó évtizedben. Naponta, a hivatalos órák alatt a hivatali helyiségben volt, érdeklődve minden legkisebb ügy iránt, ami a chevrában előfordult. Állandóan azon gondolkozott és dolgozott, hogy mint lehetne a chevrat nagygyá és hatalmassá tenni. Valami olyan határtalan szeretet, vezette a chevra kadisa és intézményei irányában, hogy az jóformán tulhaladta azt a gondosságot, melylyel a saját ügyeiben járt el. Amidőn például a kommun nagy vagyonát és birtokát elvette, ez korántsem okozott neki oly fájdalmat, mint a mikor a chevra kadisa vagyona került liquidálás alá. Aki látta az ősz férfiúnak lelki fájdalját, midőn a munkás-tanács kiküldöttei a chevra kadisa vagyonának liquidálását megkezdették, midőn tőle a pénztár kulcsát elvették, az e jelenetet soha elfelejteni nem fogja. Az elnöki tanácssteremben működött a liquidáló bizottság kilenc tagja három héten keresztül és ez idő alatt ő a tanácsstermet át nem lépte, mert nem bírta elviselni annak látását, hogy hogyan fosztják meg a chevrat az élet lehetőségétől. Egész speciális életfelfogása volt. Önmaga, a legegyszerűbb, a legpuritánabb életmódot folytatta. Fülembé csengenek még most

is szavai, mikor a kommun alatt mondotta „ha mindenem elveszik, de a könyveim meghagyják, akkor könnyen viselem el a nélkülözéseket is.“ Életének utolsó napjáig tanult és olvasott. Az időt, amit nem a chevrában töltött, azt otthon könyvei mellett töltötte.

Ez alkalommal csak néhány szóval kívánom jellemezni a nagytudású embert és szónokot. Nagyon kevesen voltak kortársai között, kik hozzá hasonló tudással és olvasottsággal rendelkeztek. Vele tudományos, vagy közérdekű dolgokról beszélni, a legnagyobb élvezetek közé tartozott. Éles judícium, gyors felfogás és a legnehezebb situációk között a helyes ut megtalálása jellemezték. A német nyelvet csodásan kezelte. Beszédei, melyeket egyes ünnepi alkalmakkor, vagy közgyűlések alkalmával tartott, valósággal eszményszámba mentek, mintegy profétái megnyilatkozások voltak. A hallgatóságát valósággal magával ragadta. Nem tudom miben volt nagyobb, miben tűnt ki inkább, a beszédek művészi felépítésével, a tartalom mélységével, a nyelvezet költői szépségével, vagy a művészi előadásával. Ugy beszélni a szeretetről, a részvétéről, a szenvedésről; ugy lelkesedni a zsidóságról, a zsidóság történelmi hivatásáért; a nehéz időkben ugy lelkesíteni és buzdítani, mint ő tudott, senkisé is volt képes. Az egyének és események jellemzésében csaknem utólrhetetlen. Rövid néhány szóval megkapóan jellemez egyéneket és korokat. Egyik beszédében a zsidóságot következőképen jellemzi:

„Wie Sterne, die in ewigen Bahnen kreisen, zieht unser Volk durch die Geschichte, wir sind so alt und doch wir altern nicht, das kommende Geschlecht bringt immer frische Streiter, der Welt den reinen Gottesbegriff zu wahren. Das aber ist des Volkes Israel urheilige Sendung und seines Daseinsratsels geheimnisvoller Inhalt.“ A chevráról ezt mondja: „sie ist das Herz im Leib des Judentums, sie darf wie jedes Herz nicht stille stehen; für uns gibt's keine Ruhe, keine Rast.“ A zsidóságnak, a haladás, a tudás, az emberiség előbbrevitelén való küzdelmeiről valóságos apoteozisokat zengett beszédeiben. De erről más alkalommal.

A chevra kadisa körül szerzett érdemeinek méltatása nem e lapok hasábjaira való. Valóságos rajongás volt az, melylyel ő a chevra kadisán csüngött. Kitétte magát veszélynek, de nem hagyta el helyét. Mikor e sorok íróját detektívek cipelték el hivatalából, hogy forradalmi törvényszék elé állítsák, mert a chevra nem alkalmazkodott a kommun utasításaihoz, az elnököt, ki akkor a

hivatalban volt, szintén elakarták vinni. Nem engedtem az ősz elnököt, hanem kijelentettem, hogy megyek én és vállalom a felelősséget. Ha én nem lennék elég, akkor majd felelősségre vonhatják az elnököt. Nem került rá a sor. De, amikor ilyen veszélyezettnek látta a helyzetet, akkor sem távozott pillanatra sem, hanem kitartott a chevra mellett. Hogy minő szeretettel csüngött a zsidó intézményeken, az végső intézkedéseiből is kiviláglik, amennyiben vagyonának tekintélyes részét a felekezeti, kulturális és jótékony intézmények kapják. Legyen áldott emlékezte!!

Budapest.

Dr. Endrei Henrik.

TUDOMÁNY.

Bevezetés a papyrológiába.

(Schubart W., Einführung in die Papyrskunde, Berlin, 1918).

A nevezett mű 20 fejezetben adja elő mindazt, amit a papyrusokkal foglalkozónak tudni kell. Hogy képet adjunk a tartalom gazdagságáról, felsoroljuk a fejezetcímeket. A papyrológia tárgya. A papyrusok írása. Iróanyag és könyv. Az irodalmi papyrusok áttekintése (6 csoportban). A papyrusok nyelve. Egyiptom története Nagy Sándortól az arab hódításig. Alkotmány és közigazgatás. Jog, törvényszék és okmányok. A népesség. A vallás. A műveltség. A gazdasági élet. Életmód és szokások. Az irodalmi papyrusok teljes felsorolása. Ezután következik bibliográfia, tárgymutató és 7 tábla facsimilevel. Az 508 lapos mű az e helyen bőven tárgyalt Mitteis és Wilken négy kötetes „Grundzüge der Papyrskunde” mellett is megállja a helyét, illetve más célja van, amelyet el is ér.

Mi azonban, mint szoktuk, csak zsidó szempontból nézzük a művet. Általában már azért is tanulságos, mert feltámasztja előttünk az antik világot, melyben a zsidók éltek és vallásuk tekintetében lényegben győztek. Áll ez elsősorban Egyiptomról, de a hellenista világ más területeiről is. A hellenizált Syria pl. nagyjában bizonyára azt a képet mutatta, mint a hellenizált Egyiptom. Mindkét országban zsidók tömegesen laktak. A szent földön nem kerültek elő papyrusok, nem is fognak előkerülni, sem itt, sem máshol, mert csak az egyiptomi száraz homok konzerválja e drága kincseket, de Egyiptom a legközelebbi analógia Palesztinához. Először azért, mert minden időben kultúrösszeköttetésben állt vele, másodsor pedig azért, mert a rómaiak idejében Palesztina épügy császári birtok volt, mint Egyiptom, a közigazgatás tehát alapos feltevés szerint alapvonalaiban mindkét országban azonos volt. Minthogy Palesztináról e tekintetben az irodalmi források adatokkal alig szolgálnak, az

egyptomi analógiához kell nyúlnunk. Az új forrás természetesen azonban az egyptomi zsidók történetéhez szolgál soha nem remélt felvilágosítással és pedig úgy egyenes, mint közvetett adataival.

Itt mindjárt szóvá teszek egy épöly fontos, mint érdekes tényt, azt t. i., hogy az eddig ismert tíz ezernél több papyrus között mindössze egy akadt, amely héber bibliai részletet tartalmaz, a Papyrus Nash, amely a tízparancsolatot tartalmazza. Fajumnak, a papyrusok talán leggazdagabb bányájának, ezer esztendeig (2. század ante — 9. század post) nagyszámú zsidó lakossága volt, a papyrusokban zsidók szerepelnek is, de héber biblia papyrus nem került elő, egy darabka sem. Ahol zsidó volt, ott volt biblia is, a gyerekek kétségtelenül tanulták és még sem került elő semmi. Hogy van ez? A kérdésre lehetne azzal felelni, hogy a hellenizált zsidók héberül nem tanultak, a nyilvános istentiszteletnél is görög bibliából olvastak. Ez áll, de azért valószínűtlen, hogy a községnek nem lett volna héber bibliája is. Továbbá ebből csak az magyarázható meg, hogy miért nem került elő héber papyrus, nem pedig az, hogy miért került elő oly kevés görög bibliapapyrus? Azt hiszem, hogy a felelet az: *a zsidók szent könyvüket szentül őrizték, mint mai napig, az elhasznált példányt sem használták fel más írásra, még kevésbé dobták a személdombra, honnan a papyrusok most előkerülnek. A szeretet volt a bibliapapyrusok végzete.* Palesztinában és Babylóniában a hasznavehetetlenné vált bibliákat „elrejtették”, a babylóniaiak tudós mellé temették, de hogy Egyiptomban mi történt az elnyűtt példánnyal, nem tudjuk. Bizonyára addig tartogatták, míg valamely tűzvésznél elégték, mint az a középkor óta szokott lenni vagy pedig más véletlennek estek áldozatul. Ma sincs máskép. Ujabb leletek talán másról győzik meg a világot.

E fontos kérdés elintézése után áttérek egyes részletekre, melyeknél a mű sorrendjét követem.

A papyrológia tárgyai közé nemcsak a görög, hanem más papyrusok is tartoznak: aram, demotikus, kopt és természetesen latin is. Az arab papyrusokat a mi könyvünk nem vonja kutatásai körébe. De említi a pehlevi (perzsa) papyrusokat az uijersza uralom korából 619—629 évekből, melyek *perzsa nyelvű aram betűkkel* írt okmányok (6. lap). Egy új példa arra, hogy nyelvet idegen betűkkel írtak, mint pld. a zsidók a héber bibliát görög és más betűkkel (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 69.

kk.). Schubart hangsúlyozza, hogy az egyptomi anyagból tanúságot vonhatunk le a hellén-keletű kultúrkör más részei számára, különösen a szomszéd országok számára, amilyen a Seleukida és ujtestamentomi kor Palesztinája. (7. lap lent.)

Az írásról szólva Sch. megállapítja, hogy már korán kialakult az a szokás, hogy új kikezdés elején, sőt már új sor elején nagyobb betűt írtak. Nem nagybetűt, mert az ókor a nagy és kisbetűket még nem ismerte, csak egyféle betű volt. Tudjuk, hogy a bibliában is vannak egyes nagy betűk (רבותי). Világos, hogy eredetüket szintén fenti módon kell értelmezni, minek bizonyító példája a tóra első betűje. Igaz, hogy más nagy betűk nem a vers vagy szakasz elején állanak, pl. a tóra és a zsolttárok középbetűje. Minden betű külön önmagában áll, a kalligrafus ehhez ragaszkodott, ez volt az ideál. A közönséges ember is iparkodott betűről-betűre írni, ez a könyv és okmányírás (23. lap). Szórol-szóra áll a biblia írásáról, amely más tekintetben is a diszpéldány sajátosságait mutatja. A szófer számára alkotott írószabályok a kalligrafia és diszpéldány szabályai. A lap magassága 30—22 cmt ritkán haladja meg, a legkisebb, melyet eddig találtak, 5 cm. (39). A héber könyveket bőrre (pergamentre) írták ugyan, de a diszpéldány, a szentélyben őrzött mintakódex sem igen volt magasabb, mint az „óhéber könyv”-ben bizonyítottuk, hol a kis példányokról is szóltunk. A bőrt is használták Egyiptomban íróanyagúl, de a pergament csak a 2. század óta (post) fordul elő (40). A zsidó konzervatizmus a zsinagógiai tórapéldánynál mai napig a bőrhöz ragaszkodik (קלה, nem גיל), bár az utóbbi is behatolt. A rongypapíros valószínűleg csak a 8. században hatolt be, az arabok közvetítették és csakhamar kiszorította a papyrust és a pergamentet, anélkül, hogy teljesen kiirtotta volna (43). A fosztati Geniza kéziratai nagy többségükben papírosok, de akad pergament és papyrus is. A könyvkereskedésben kerültek a nagyon széles kolumnákat (48 lent) Ez áll a tóra kolumnáiról is, melyeknek sora nem lehet több 27 betűnél (Menáchót 29). Az interpunkció már a legrégibb kéziratokban megvan. „Ausser dem einfachsten Mittel, nämlich am Satzende entweder die Zeile frei oder doch einen kleinen leeren Raum zu lassen, gebraucht man vornehmlich die Paragraphos, einen wagerechten Strich“ (51). A legegyszerűbb eszköz, az üres tér két fajtája, t. i. a sor hátralevő részének üresen hagyása vagy kis üres tér után a sor folytatása teljesen azonos a nyílt és zárt

szakasszal (פרשה פתחה és פרשה סתומה), mit már más helyen észlelesen kifejtettem.

„Das griechische Buch besitzt von Hause aus keinen *Titel* in unserem Sinn, sondern wird mit den Anfangsworten angeführt, wie es heute noch bei den päpstlichen Bullen der Fall ist. Das geschriebene Buch aber bedurfte auf jeden Fall einer Bezeichnung, mochte sie lauten, wie sie wollte. Man setzte den Titel ans Ende des Textes und der Rolle, weil er hier am sichersten war, während der Anfang der Rolle, der aussen lag, leichter beschädigt werden konnte. Indessen hat man wohl auch am Anfang den Titel kurz aufgezeichnet, wie ein erhaltenes Beispiel lehrt“ (53). A bibliai könyveknél mindezt találjuk. Mózes öt könyvét a kezdő szavakról nevezték. A könyvben magában nincs cím, de adtak, mint pl. משה חררה Deuteronomion (V. könyv). A tórában előforduló kis törakban, pl. „A bűnázdozat törája“ (szabálya) s hasonlókat találjuk némelykor az elején is a tartalom rövid jelzését. Ezt csak röviden, részletesen más összefüggésben fogjuk tárgyalni ezt az érdekes kérdést az összes bibliai és apokrif könyvekre vonatkozólag. (Lásd még a címről a kódexben 56). A kódex (a mai könyvalak) már az 1. században létezett és a 4. században a tekercset kiszorította Egyiptomban. (56). „Die Rollen bewahrte man in Egypten gern in Krügen auf, wie man sie denn auf Elefantine darin gefunden hat; auch Körbe dienten als Rollenbewahrer, hauptsächlich aber runde oder viereckige Behälter, in denen mehrere Rollen standen“ (58). A korszókat említi Jeremiás a 32. fejezetben, azzal a megjegyzéssel, hogy az okmány cserépedényben sokáig áll el. Az elefantinei okmányok csakugyan 2400 évig tartották magukat, amíg kiásták őket. Teuchos (pentateuchos) = tekercs (62). A teuchos magasabb egység is lehet, mint a tekercs (495).

Az irodalmi papyrusokat, melyekről 64—168 van szó, saját szempontunkból mellőzhetjük, a zsidókat illetőkről még szólunk. Érdekes az asztronómiai és még érdekesebb az asztrológiai kalendárium, 3. század ante és 2. század post (170). Az utóbbiban mindenféle jelekről van szó, melyek a köz- és magánéletre kedvező vagy kedvezőtlen hatással vannak. Lőcsei kalendárium, de középkori zsidó kalendárium is. A röviden érintett bűvészpapyrusok közt vannak olyanok, melyek a testrészek rángatózására vonatkoznak: Zuckungsliteratur (170). A zsidó irodalomban vannak hasonló könyvek: ספר רפפות Összehasonlítás bizonyára érdekes

eredményre vezetne. A keresztény szövegek (174—180), az imák és himnuszok nem érdekeltek. Pl. Jézus vitatkozik a zsidó főpappal a tisztasági törvényekről és úgy emlékszem, hogy Büchler Adolf egy londoni folyóiratban erről rabbinikus szempontból értekezett. Két ker. ima közül a 4. századból az egyik az áll: Szombati ima, orientális eredetű, mert a keleti egyház a szombatot a vasárnapkal majdnem teljesen egyenlőnek tekintette (178). Vannak már énekek akrostichossal, a 4. századból egy, amely háromszor kezdődik ugyanazzal a betűvel (179). Szöveg Lietzmann, Griechische Papyri 2. kiadás, Kleine Texte, 14. füzet). Semmi kétség, hogy ebben a korban már a zsidóknál is voltak ilyen pijutok, nemcsak Kalirnál a 8. században. Egy latin-görög-kopt beszélgetés könyve görög betűkkel van írva, a latin is, a kopt is (183).

Byzanci korban az okmányokban az összes rokon szókat használják (209). Ez a jelenség a rabbinikus okmányokon is észlelhető, sőt hozzáteszik: „és minden más kifejezéssel“, ha t. i. elfelejtettek volna valamit. A római császárok Egyiptomot, a birodalom éléskamráját, még jobban kizsákmányolták, mint a Ptolemeusok (265). Világos, hogy Palesztinában sem jártak el másképp és érthető a midras, amely Rómát (Ézsaut) az „adj, adj“ szóval jellemzi.

A törvény (*politikoi nomoi*) Alexandriában és más városokban nem a városra (polis), hanem a polgárookra (politai) vonatkozott — a községre. A zsidóknál eszerint bizonyára szintén így volt Alexandriában (280). Nem magában álló jelenség tehát, hogy a zsidó községek az ókorban és később is, legalább a 19. század elejéig, a saját magánjogukkal bírtak. A *status in statu*, mellyel ellene felléptek, ujkori jelszó. A zsidó külön jogról érkezett F. Zucker, Beiträge zur Kenntnis der Gerichtsorganisation im ptolem. und röm. Aegypten (Philologus, Supplem. XII, 1). Szerzőnk is azon nézeten van, hogy a zsidók törvényét a maguk számára elismerték (285). A zsidók politikai és társadalmi állását Alexandriában és Egyiptom országában könyvünk 322—24 adja elő. Végül ezt mondja: „A 3. században (post) az egyiptomi zsidók elvesznek szemünk elől; hogy mily mértékben olvadtak be keresztény községekbe, teljesen ismeretlen“ (324). Szamaritanusok is laktak Egyiptomban és egy görög samaritan pentateuchtörödedeket is találtak (u. o).

Már más helyen figyelmeztettem arra, hogy az egyiptomi isteneknek írásban adták le a kívánságokat, melyek a csodarabbihoz

intézett cédulákhoz (quittel) hasonlitanak. Közlöm itt Schubart összefoglalását az e körből fennmaradt papyrusokról.

„Orakel befanden sich bei vielen Tempeln . . . die Papyri haben uns mehrere Zettel erhalten, die man beim Soknopaïos einwarf: „Ist es mir gewährt, die Tapetheus zu heiraten und wird sie nicht eines anderen Frau? Zeige es mir und erfülle mir diese schriftliche Bitte. Früher war Tapetheus die Frau des Horion“. Oder man wollte wissen, ob der Dorfschreiber eine Kuh verkaufte, ob der Nomarch die Akten prüfen werde, ob man eine Reise machen, einen Sklaven kaufen solle, ob man eine Krankheit überstehen werde. So kindlich die Fragen klingen, so offenbaren sie doch ein persönliches Vertrauen zu dem Gotte, der alles weiss und sich um jeden seiner Verehrer kümmert. Wie es scheint kam der Zettel mit einem Antwortvermerk wieder heraus. Dem Unbeholfenen standen Orakelbriefsteller mit Musterfragen zu Gebote, ein Zeichen, wie sehr man die Orakel in Anspruch nahm“ (356-7). Tanulságos az, hogy a „quittel“ lényegében ókori eredetű és csak zsidó színezetet kapott, mint sok más szokás, melyeket genuin zsidónak tartunk. Mellékesen megjegyezhetjük, hogy a keresztény processziók és zarándokhelyek hasonlók eredetűek (u. o.).

Erről a fórmuláról, ha Isten akarja, a ma is járatos אִם יִרְצֶה ה' (Am Yirzeh Ha) jámbor hozzátételtől Zunz (Gesammelte Schriften III, 267—9) kis értekezést ír, idézve a zsaltárost és a Krónikát annak bizonyítására, hogy a formula keletkezésére megvolt a lelki diszpozíció. De ez a kitétel: „Ha az Ur akarja“ csak Jakabus levelében (4, 15) fordul elő. A talmud és a régi midrasok nem ismerik, de megvan a Koránban, ahova Geiger szerint (Was hat Mohammed dem Judentume entnommen 92) a zsidóktól származott. A papyrusok tanúsága szerint ez a kitétel „ha az istenek akarják“ járatos formula volt (Schubart 361). Jakabus tehát a pogány világ nyelvkincséből is vehette. Jól illik a zsidó jámbor lelkülethez, de ebből nem következik, hogy ez a lelkület meg is teremtette. A történelmi emlékek szerint az elsőbbség a pogány világé, az átvétel nem feltűnő, a zsidók minden időben asszimilálták azt, ami érzületüknek megfelelt. Sőt vallásos kötelességgé tették az „Am“ hozzátételt minden szándék nyilvánításához. Szép példa az asszimilálásra.

Volt a pogányok közt is bizalom az istenekhez. „Daneben aber tritt wieder die Vorstellung auf, dass der Gott zur Leistung verpflichtet sei: „wie die Götter sich um mich nicht kümmerten,

so kümmern auch ich mich nicht um sie“ (361). Erről a pogány felfogásról a talmud is tud. A Példabeszédek 14, 34. versét Eliezer úgy magyarázza, hogy a jótékonyság, melyet a pogány népek gyakorolnak, bűn számukra, mert csak hiúságból teszik, nem önzetlenül. A barajta azonban azt mondja: Ha valaki azt mondja: Ez a Szele legyen adomány, hogy a fiam éljen, ez az ember igaz jámbor. Erre a talmud azt feleli: A zsidó nem bánja meg, ha a célt nem éri el, a pogány pedig megbánja (Bába B. 10 b Rasi-Bacher, Agada Tannaiten, I, 2. kiad., 34). A „Leistung“ volt a feltétel, ha az istenek nem leistoltak, a pogány ember sem leistolt nekik.

Egy amulett így hangzik (371.), a görög betűket magyar betűkkel átírva: örör főr Előei, Adónaie, Jaó, Sabaóth, Micháél, Jesour Christe, boéthi hémón kai toytó oikó amen. (361.) Ha az értelmetlen első két szótól eltekintünk, zsidó amulett áll előttünk, amely Jézus Christos által krisztianizálva lett. Azt kívánja: segíts rajtunk és ezen a házón. A keresztény amulettek rendszerint zsidó eredetűek. Általában a varázslás nagyon szívós formájában és pusztán némi változással adoptálják a változott felfogáshoz és viszonyokhoz.

„Az igazi egyiptomiaknál az oktatás csak a papi gyermekekre szorítkozott, akik a templomtanítóktól csak azt tanulták, amit leendő hivatásuk követelt tőlük.“ (381.) Azt hiszem, hogy ez a talmudelőtti zsidó papi iskolákra is illik. A házi tanító (kathégétész) más volt, mint a *paidagogos*, az utóbbi a szolga volt, aki a gyermeket mindentüvé és így az iskolába is kísérte. (382.) A midrasban a פִּדְיוֹן szintén a gyermek szolgáját jelenti, aki viszi, vigyáz rá, hogy mit eszik, de nem *tanítja*. A „Pädagog. Erzieher“ (Krauss, Lehnwörter II., 421.) hamis képzeteket kelt. A szó nőnemű alakja is azt mutatja, hogy nem mai értelemben vett nevelőnőről van szó, leginkább az angol *nurse* felelne meg. A keresztény elemi iskolában, úgy látszik, leginkább a zsaltárokat tanulták. (382.) Megjegyzendő, hogy Nagy Károly óta az egész középkoron át szintén a zsaltárokat tanulták a népiskolában. Előbbi korokról nincsenek adatok, de az egyiptomi példa után feltehető, hogy ősi és általános keresztény jelenség. A zsidók az ókorban Mózes III., vagy I. könyvével kezdték a tanítást, de nem valószínű, hogy a zsaltárokat erősen gyakorolták.

A császári születésnapokat és egyéb, a császárral összefüggő eseményeket külön ünnepeltek az egyiptomiak. Talán nem tévedek,

ha azt mondom, hogy az Abóda Zára első fejezetében említett e körbe tartozó ünnepek az egyiptomi papyrusokból magyarázhatók pontosan és nem a Rómában divott szokásokból. Oxyrhynchos még 202-ben ünnepelte részvétét a zsidók elleni háboruban, amely Traján és Hadrian császárok alatt történt. (451.)

Ideiktatok eredetiben egy részletet az uzorásokról és kizsákmányolókról, kik nem voltak zsidók. Zsidókról ilyen összefüggésben nincsen szó. A 454. lapon ezt olvassuk:

„An der Landwirtschaft waren Römer, Hellenen und Ägypter beteiligt, und ebenso an den Gewerben; im Handel und im Geldgeschäfte betätigten sich Angehörige ganz verschiedener Klassen, nicht zum wenigsten gerade römische Wucherer und Geldleute. Mögen auch unter den Reichen in Alexandria nicht wenig Mitglieder der alten, echten Bürgerschaft gewesen sein, so drängen doch immer neue Elemente von unten hinein, Leute ohne Ahnen und ohne politische Geltung, namentlich Freigelassene; denn das Geschäft fragte nicht nach Stand und Herkunft. In den Metropolen und auf den Dörfern scheinen die Gemeinderäte und Ältesten im allgemeinen auch die Wohlhabenden zu sein, zumal da das römische Liturgiesystem eben diesen Kreisen die Beamten entnahm. Aber sogar Mitglieder altalexandrinischer Familien sanken zu Nilfischern und Lohnschreibern hinab, während anderwärts wenige Römer und Alexandriner fast den ganzen Grund einer Dorfgemarkung in Händen hielten. Die Menge der Darlehnsurkunden, die Zeugnisse für gewerbsmäßige Geldverleiher und nicht zuletzt die Briefe mit ihren Klagen über Geldnot sprechen laut von dem grossen Abstände, der die reichen Grundbesitzer, Gewerbefreibenden und Handelsherren von der Masse der Arbeiter, der Armen und Geringen trennte; der Bettler war auch damals eine wohlbekannte Erscheinung.“

Már a talmudban meg lehet figyelni, hogy az unokát a nagyatyá után nevezték. A legismertebb példa a patriarcha család, melyben a Simon és Gamliél név váltakozott. Az egyiptomiakról azt mondja Schubart: „Gern nannte man das Kind nach dem Grossvater.“ (456.) Az atya nevét is adták, a zsidóknál azonban csak posthumusoknál fordult elő.

A házasságról más összefüggésben beszéltünk. Általában a zsidó nő összehasonlíthatatlanul több joggal bírt, mint a görög nő, aki maga jogképtelen volt. (458.) Az igazi egyiptomiak időleges

házasságokat is ismertek, pl. 5 hónapra. A görög nő férje engedélye nélkül a házat el sem hagyhatta. A válás könnyű és magánügy volt. A férj elbocsáthatta az asszonyt (anapompé), csak a szerződésben stipulált büntetést fizette. A hozomány rendesen csak ruhákból (kelengyéből) állott, ritkán birtokból és egyebekből. A valóságban (Schubart szerint) az asszony önállóbb volt, mint a jog mutatja. (459.)

A delatorság virágzott, amely ellen Tiberius Julius Alexander, a zsidóságot megtagadott egyiptomi prefektus fellépett. De maga a római kormány használta fel a feljelentőket, hogy adócsalásokat felfedezzen, a császári kincstár adószedője (Idios logos) egész tevékenysége az államilag tenyésztett feljelentésen alapult. (462.) A delator Palesztinában is grasszált, mint a talmud számos nyilatkozata mutatja. Egyszer azt mondja, hogy azért teremtette Isten az embert csak egy szájjal, hogy legalább addig ne delatoroskodjék, amíg eszik. Heine „Teleologie“ költeményében, melyben azt mondja: „löge er auch, wenn er frässe den Brei“, bizonyára ezt a talmudi teleológiát használta fel, mint közel harminc év előtt kifejtettem. Jellemző, hogy a talmud דלמורין (delator) szót használja ilyen összefüggésben, nem a megfelelő héber szót.

A halottat a császárok korában némelyek sokáig tartották a házban, a mumiát szekrénykoporsóba tették, melynek felső részét ki lehetett nyitni. (462.) Herodes megölt feleségét, Mariammét, szintén házában tartotta. A Mechilta ezt a szokást ismeri.

Egy szerződés, amely szerint Sabbataios zsidó részes egy fazékgyárban, olvasható eredetiben a 107. lapon. Zsidókról a tárgymutatás szerint (500.) 14 helyen beszél a szerző, még pedig elfogulatlanul. Sajnos, ezt történelmi munkánál is külön kell még kiemelni.

Schubart munkája eleven képet fest és érdekfeszítő olvasmány. A görög-római Egyptom valósággal feléled a tolla alatt, mi csak tallóztunk benne a mi szempontunkból.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Algazáli a házasságról.

(Islamische Ethik herausgegeben von Hans Bauer II. Von der Ehe. Das 12. Buch von Al-Gazali Neubelebung der Religionswissenschaften. Übersetzt und erläutert von H. Bauer. Halle a. S. 1917).

Nagy erkölcsi komolysággal tárgyalja a híres arab filozófus a házasság komolyságát minden vonatkozásában, nem a házassági jogét, melyet csak röviden érint. A talmudban ez utóbbi áll előtérben, mert a talmud első sorban jogi codex, de szerencsére nem következetes és elég sűrűn nyilatkozik a házasság életéről általában és annak erkölcsi oldaláról. A zsidó nép, melynek lelkilete a talmudban kifejezésre jut, annyira a házasság mellett foglalt állást, hogy az egy-két kivétel, az aggregéynység, igazolásra szorul. Csak a szent tannal való foglalkozást becsüli magasabbra, mint a házassodást, a kivételek ily igazolást kapnak („lelkem a törát szereti“). A mohamedánok is a házasság mellett vannak, prófétájuk, tehát ideáljuk, kilenc feleséggel bírt. Mint igazi arabs embert igen sokat foglalkoztattak az asszonyok, Istentől különféle alkalmakkor kinyilatkoztatásokat vett, egymásnak ellenmondókat is. Az, hogy Jézus nőtlen volt és hogy születését mystika vette körül, a keresztény világ felfogására a házasságról önkénytelenül döntő befolyást gyakorolt és ennek következményeképp a népéletre is. Mózes és Mohamed házasságban, valamint az összes zsidó próféták, úgyszintén a rabbik is, Pál ellenben, a legnagyobb hatású apostol, nőtlen. A zsidó és mohamedán emberi ideál a nő férfi, a kereszténységé a nőtlen férfi. A férfi kötelessége az utódokról való gondoskodás, a nőnek nem kötelessége ugyan (Jeb. 65b), de azért a zsidóknál nem tételezik fel, hogy nő leány marad. A szüzesség ily értelmű dicséretét a talmud vagyis a zsidó nép nem ismeri, sőt mindent elkövet, hogy nő ne maradjon egyedül, akkor sem, ha a férj meghalt. A meggyökeresedett törvényt is megváltoztatja, hogy a nőnek az újból való férjhezmenetelt lehetővé tegye. A mózesi és rabbinikus jog kizárólag két kifogástalan tanut ismer el illetékesnek valamely tény megállapítására, a férjhezmenetel kérdéseinél a rabbik ettől eltekintenek. Az „elárulás“ a nőnek férj nélkül való maradása (עירוב) külön fogalom. Az összeházasítással maga Isten foglalkozik. Ma sincs nép, amely annyira a házasság mellett volna, mint a régi zsidók voltak, bizonyára az összes keleti népek. A lakodalomnak sem örülnek oly véghetetlenül, mint a talmudzsidók. Érthető, hogy

a talmudban nincs házasságellenes nyilatkozat semmiféle formában, ami a középkori rabbinikus irodalomról is áll.

A mohamedánoknál minden házasság kedv mellett felhangzanak már a házasság ellen szóló okok. Al-Gazáli, a rendszeres filozófus, ebben a kérdésben is rendszeresen jár el. Az I. fejezetben előadja mindazt, ami a házasság mellett és ami a házasság ellen szól. A sorrend a következő: *Okok a házasság mellett*: 1. Korán. 2. Hagyományok a prófétától. 3. Más hagyományok. *Okok a házasság ellen*. A házasság előnyei: 1. Utódok nevelése. 2. Az érzékiség tompítása. 3. Pihenés és üdülés. 4. A házat az asszony látja el. 5. A másokról való gondoskodással kapcsolatos önmegtagadás. *A házasság hátrányai*: 1. A fentartás szükségleteit nehéz tisztelességgel megszerezni. 2. Egyéb kötelezettségek teljesítésének nehézségei. A vallásos dolgoktól való elterelés veszélyei. A II. fejezet a házassági szerződésről és az asszony szükségzerű tulajdonságairól szól. Az asszony legyen vallásos, birjon jó jellemmel, legyen szép, legyen neki némi vagyona, termékeny, szűz, jó családból való és ne legyen közeli rokon. A III. fejezet az együttélés szabályairól a házasság élet folyamán előforduló eseményekről és a házasság kötelességeiről szól 12 pontban, melynek utolsója a válás. Végül következik a feleség kötelességeinek felsorolása.

Miután a tartalomról a fejezetcímek alapján némi képet adtunk, áttérünk a mi külön szempontunkból jelentősebb részletekre, anélkül, hogy a művet ez irányban kimerítenők. Így is ki fog tűnni, hogy a házasság összehasonlító tanulmányozásából mennyi világosság esik a zsidó házasság történetére, egyúttal természetesen a talmudra és a rabbinikus irodalomra. Együttal felvetem a kérdést, vajjon a középkori keleti (és spanyol) rabbik (pl. Nachmani) hason tartalmú műveire nem szolgált-e ösztönzésül az arab példa. Az arabok ez irányban erős érdeklődést mutattak és gazdag tapasztalatok felett rendelkeztek.

A masturbatio ellen a talmud is beszél, (Nidda 13a stb.) valamint az erkölcsi irodalom a jelenkorig, a jelen mű is igen élesen (29). Hogy utódokról való gondoskodás a férfi kötelessége (30), a talmud is állítja. Az első parancsolat a szaporodás (Mózes I, 1,28; talmud Jebámot 63—4. s többször). A Korán szava (16,99): „Jó életet életünk az emberrel“, a kommentátorok szerint a derék asszonyra vonatkozik (34). A „jó“ (טוב) szót a talmud hasonlóan az asszonyra vonatkoztatja (Be-

ráköt 8a) Példabeszédek 18,22 „ki asszonyt talált, jót talált“ alapján. *Ahl* az arabban majd házat, családot jelent, majd pedig „feleséget“ (36,2). R. Jósze azt mondotta: Soha nem neveztem feleségemet feleségemnek, hanem házamnak (Sabb. 118b. v. ö. Jóna 2b.) és az asszonyra a rendes szó a talmudi aramban: ki a házában van (דביתהו). A feleséget Isten jelöli ki, a konkrét esetben rosszat, hogy a férfi bűneiért már ezen a földön bűnhődjék, ne a túlvilágon (38). Mindkettő zsidó gondolat (Móéd K. 18b; Szanh. 82b; Szóta 20b).

A házasság az istenszolgálatot, az Istenhez való odaadást nem gátolja, azért jó mindkettőt egymással egyesíteni. Gazáli ezután ezt a fontos kérdést veti fel, hogy Jézus miért maradt nőtlen, ha a házasság az előny és miért volt a prófétának annyi (kilenc) felesége? Azt feleli, hogy az emberek különbözők és a próféták legjobban tudják, hogy nekik, mi jó (47,8). *Aisa*, a próféta kedvelt felesége, a házasságkötésnél valószínűleg 6—7 éves volt, a házasság consummálásánál 9 éves (51,3). A coitusra a talmud is a 9 éves kort határozza meg (Szanh. 55b. Férfi. Nő 3 év). Hogy a házasságot a zsinagógában kötötték volna meg, a talmudban nem találjuk. Ez soha elő nem fordul, de a gáonok korában szokásos volt (Saaré Cedek III, 12. Löw, Lebensalter 172 és 157. jegyzet a 402. lapon). Nem érdektelen, hogy a mohamedánok a mecsetet ajánlották a házasságkötés helyéül (51). A házasságkötő formula az Isten-dicsőítés nélkül így hangzott. A leány atyja szólt: Leányomat (név) feleségül adom neked. A férfi felel: Feleségül veszem ezen menyasszonyi ár alapján (50). Ezek ősi formulák, melyek a bibliából is kicsillámlanak. (A zsidó házasságfelbontás II, 10 kövv.). A rabbinikus formula, különösen kiskorú nők házasságánál, talán még mohamedán korban is így hangzott a zsidóknál. A most használt formulát a rabbik állapították meg. A 19 házassági akadály közt van a nő várákázási ideje (talmudi דבריהו), ha hitetlen, izraelita nővel azonban a házasság meg van engedve (52. lap, 6. pont). A rokoni házasságtilalmak nagyjában megegyeznek a zsidó törvénnyel עריות (53,9). Két nővért stb. nem szabad egyidejűleg nőül birni (54). A próféta azt mondta: „Asszonyt elvesznek vagyona, szépsége, származása vagy istenfélelme miatt. Te pedig válassz istenfélőt, vagy rosszul jársz“ (56). Az asszonynak tilos nagy menyasszonyárt követelni, a férjnek pedig az asszony vagyona után kérdezősködni (64). Hasonlóan nyilatkozik a talmud:

Aki nőt vesz vagyona miatt, méltatlan gyermekei lesznek (Kidd. 70 a), épígy tilos a szépség alapján is. A nőnek jó jelleme legyen. Hat fajta van, melyeket ne vegyenek el, közöttük a fecsegő. Ez a דברנית (Levy s. v.), de a קולנית (m. Ketub. 7, 6) is hasonló. A próféta azt mondta: „A legjobb asszonyok azok, kiknek a legsebbebb arcuk van és a legkevesebb menyasszony árba kerülnek“. Maga 400 dirhemet kapott leányáért (63). A zsidók akkor már rég túl voltak ezen a szokáson. Csak mint symbolum élt a menyasszonynak adott eljegyzési pénzben, különben hitbér lett belőle (kethuba). A fejlődés az araboknál is a menyasszony ár leszállítása felé hajlott, némely tekintély szerint 3 dirhem a minimum (u. o. 3. jegyzet). Az asszony iránt támasztandó igények bőséges tárgyalása után következik a férj iránti követelés egy picike oldalon. A próféta azt mondta: „Házasság szolgaság, azért figyeljen mindenki arra, hova adja leányát“. Az asszony számára nincs megváltás, míg a férfi minden pillanatban elbocsáthatja. Az óvatosság tehát helyén van, mondja Gazáli (66—7). „Dienen lerne beizeiten das Weib“, mondja Goethe (Herman u. Dorothea VII.). A férj ne legyen az asszony rabszolgája. Enyhén kell velük bánni, de időnként szigorúan (75). A talmud ezt így fejezi ki: Gyermekeket, asszonyt a bal kéz taszítsa el és a jobb kéz hozza közel (Szanh. 107b). Az usus matrimonii fejezet (88—100) több pontban érintkezik a zsidó szokással. Így a benedictio a nemi aktusnál (88). A gyermekek megjelölése יצא הציץ által (u. o.) A coitusra péntek ajánlatik (90), kifejezetten a zsidó szokás ellen 91, 5 irányul. A „nidda“ tekintetében középútat választanak a szigorú zsidó és a negligáló keresztény szokás közt, mint Baidawi kifejezetten mondja (92, 3). „Nec licet ei coire initio noctis“ (93), Maimuni szerint reggel sem, csak az éjszaka közepén. Van ugyan erre támpont (R. Eliezer), de a kodifikálásnál talán arab hatás is közreműködött. A coitus interruptus részletes tárgyalása (93. köv.). A zsidók ezt félgyermekgyilkosságnak minősítették, de a próféta azt mondta, hogy hazudnak (101, 1. jegyzet). Az újszülött fülébe mondják az imát (Gebetsruf), hogy elúzzék az ördögöt (102, 6). Fiú és leány újszülöttért egyaránt kell áldozatot (két, ill. egy bárányt) áldozni, a zsidó gyakorlat ellen, amely csak a fiúért áldozott (104, 5). A két bárány összeillő legyen. Ezt a rabbik is mondták (Jóna VI, 1; Szifra 80d 2 Weiss) és talán tőlük vették. A gyermekeknek adandó nevekről a próféta általánosságban azt mondta, hogy szépek legyenek (104).

A tiltott nevek közt van *Baraka* (áldás). Az arab zsidók közt *Mebórák* gyakori. Az újszülött hajának súlyát aranyban vagy ezüstben adják alamizsnául a Szunna szerint (104). A gyerekek inyét datolyával vagy más édességgel dörzsölik be. A próféta Abdallah b. al-Zubair szájába köpte a megrágott datolyamagot. „A próféta nyála volt az első, ami a szájába jutott. Ezután áldásokat mondott fölötte, így Abdallah b. al-Zubair volt az első, aki az Iszlámban született. A moszlimek hatalmasan örültek, mivel azt mondták előbb nekik, nem lesznek gyermekeik, mert a zsidók megbabonázták őket“ (105). A válás gyűlöletes (u. o.), a talmud szerint is (Gittin 90 b. Főkép első feleségénél). A válás „hármás“ volt. Ebben az esetben a férj csak akkor vehette vissza az elvált asszonyt, ha más férfi közben elvette és újból elvált tőle. Ez a második férj a *muhalil* (megengedővé tevő = *מתיר*). Feltűnő, talán a zsidó törvény ellen irányul, talán a meggondolatlan válás ellen (168). A válóokot a férfi ne mondja el (111), megfelel a zsidó felfogásnak, a válólevélben ok nem szerepelhet. A többször elvált férfit megvetették (110), a zsidóknál is (*פלוני מגרש את נשיו*) m. Ned. 66a). A nő kötelességei a férfivel szemben a következő mondatlal vezetettek be: „Minden, amit erről mondani kell, befoglaltatik abban a mondatban, hogy a házasság a rabszolgaság egy fajtája és hogy az asszony a férfi rabszolgája. Ezért feltétlenül és minden körülmények közt engedelmesskedni kell“ stb. (111). A részletek még keményebbek. Összefoglalás 116 köv.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A földközi tenger országai.

(Néhány észrevétel.)

Híres mű Philippson A. könyve: Das Mittelmeergebiet seine geographische und kulturelle Eigenart. Mit 9 Figuren im Text 13 Ansichten und 10 Karten auf 15 Tafeln (Leipzig—Berlin 1914), amely tíz év alatt három kiadást ért. Zsidó szempontból nemcsak azért érdekes, mert a szent föld is a földközi tenger országai közé tartozik, hanem azért is, mert a zsidóság története a szóbanforgó országokban játszódik, Egyptom ide tartozván és Mezopotámiáról is levén szó. Világosabban látjuk a természeti és népi viszonyokat és e világosságban más színben jelentkeznek az események. Erről

a könyv minden lapján meggyőződünk, itt azonban csupán néhány részlettel foglalkozunk. Földrendések elég sűrűk ezen a területen, Palesztinában is gyakori lehetett a próféták korában, „Isten lépése alatt megremeg a föld“. Sodoma és Gomorrha Ph. szerint szintén úgy pusztulhatott el, hogy földrengés folytán e városok völgye süllyedt, minek következtében a holt tenger vizei elborították (29. lap). Folyóiratunk 1918. évf. 54. lapján Weisz M. dr. közül a kairói Genizából egy gáoni levelet, amely a Rif összes városaiban lakókhhoz van intézve (*הדרים ככל ערי אריות*). A Rif-hegységről Ph. 16, 37, 56. lapokon beszél (Marokko északi partja). A kalózkodás ezen a tengerparton mai napig nem szűnt meg (56), a 19. századig az egész földközi tengeren virágzott. A négy tudós, akik a talmudtudományt a 10. század végén elterjesztették, így kerültek Ibn Ruma his fogságába. A legenda, aminek ez az elbeszélés újabban Geniza-leletek alapján bizonyult, a tényleges viszonyokhoz fűződött. Itália a földközi tenger országai közt a legtermékenyebb, geográfiai fekvésénél és tulajdonságainál fogva a közlekedés gócpontja. Ez Róma világtörténeti jelentőségének geográfiai alapja (36). Érthető, hogy a zsidók is idekerültek el a legkorábban az európai országok közt. — Az országok áttekintésében Palesztináról (Dél-Syria) a 46. lapon van szó pár sorban, bővebben Mezopotámiáról. Az esőben szegény ország kultúrája a csatornázáson alapult. „Aber nicht allein auf dieser Fruchtbarkeit des Bodens bei soigfältiger Kanalisierung beruht die uralte bewundernswerte Kultur des Zweistromlandes, sondern daneben auch auf seiner Lage zu den alten Verkehrsstrassen“ (47). Iran és Indiából a földközi tengerhez, ugyancsak Kelet-Arábiából az út Babylonian át vezetett. „So war Mesopotamien ein Hauptsammelplatz für die Erzeugnisse des fernerer Orients, die dann an der syrischen Küste nach den übrigen Mittelmeerländern verschifft wurden, während auf demselben Wege deren Waren nach dem Osten zogen. Daher war Mesopotamien nicht nur ein dichtbevölkertes Ackerbauland, sondern auch ein Hauptstapelplatz des Welthandels, und damit verband sich eine hohe industrielle Entwicklung. So blieb es von uralten Zeiten durch das Altertum hindurch zum Mittelalter, als die glänzende Kalifenstadt Bagdad und ihr Hafenort Basra das Erbe Babylons angetreten hatten; sie blieben die Stapelplätze des nun bis China erweiterten Seeverkehrs.“ (47). Ezzel a magas kultúrával függ össze a babylóniai zsidóság történeti jelentősége.

Amíg a babylóniai és azután az óperzsa birodalom virágzott, az ezekben a birodalmakban lakó zsidóság nagyobb szerepet visz, mint maguk a palesztínai zsidók, mire példa több bibliai könyv (Ezekiel, II. Ézsaiás stb.). Ez a zsidóság restaurálta a második zsidó államot (Ezra, Nehemia), ez tartotta adományaival (sekel) a kultuszt. Csak mikor Nagy Sándor megdöntötte az Achemenidák birodalmát, hanyatlott e zsidóság primatusa és lassanként újból átlment az anyaországra, a Makkabeusoktól (165. ante) I. Juda patriarcháig (226. post). Ekkor az Arsacidák bukásával a Szasszanidák alatt (ujperzsák) ismét virágzásnak indultak Babylónia és a határos országok (226-tól kezdve) és a vezérség ismét átsiklik a babylóniai zsidókra. A zsidó történet a babylóni zsidóság felvirágzását Rab visszatérésétől (219) datálja, de ez a visszatérés nem vezetett volna be új korszakot, ha ezidőtájt nem indult volna egyidejűleg virágzásnak az ország. A babylóni zsidóság primatusa kerekén 800 évig tart (1038), amikor nem a Haj gáon halála, mint tanítják, hanem Babylónia hanyatlása folytán szűnt meg a gáonátus. Mint újabb kutatások mutatják, nem is szűnt meg, csak elvesztette általánosan elismert vezérségét. Elvesztette pedig azért, mert az arab politikai és kultúrhatalmának súlypontja eltolódott (Spanyolország, Egyptom). Az arabok a 7. század közepén elfoglalták ugyan az ujperzsa birodalmat, de átvették állami berendezését, szellemi és anyagi kultúráját és területére tették át a kalifátust. A külső viszonyok tehát kedvezőek maradtak és szilárd alapot adtak a zsidó nép életének is. Általában a zsidó nép csak olyan országokban mutat virágzást, amelyek maguk is virágoztak. Áll ez Lengyelországról is, amely a 16. században a renaissance hazája volt. Éppen ebben a században éltek a nagy lengyel rabbik (הרמ"א, רמ"א és mások), a 17. század közepén a kozák mészárlásokkal (1648 óta, גזירת ת"ח) hanyatlás áll be, amelyből csak a 19. században kezdett kigázolni.

Többször kifejtettük, hogy Palesztína három főterméke a gabona, must és olaj. A bibliában elég sűrűn találjuk őket együtt: דגן תירש ויצהר és a talmudban azt a tanácsot is, hogy az ember ossza három részre földjét: egyharmadot gabnára, egyharmadot olajfára, egyharmadot szőlőre. (Bába Mecia 107a שליש בתבואה שליש בנפלים)

Találjuk úgy a bibliában, mint a talmudban a két utolsót is együtt: olajliget és szőlőkert (Szánh. 105 b: ויתים וכרמים). Aki

meg akar házasodni, ültessen előbb szőlőt, amiből megél (Szóta 44a). Szaporíthatnánk az idézeteket arra, hogy a kenyér mellett a szőlő és az olajbogyó volt a főétel. Az utóbbiból egy szem is lakomaszámba ment, az evésre szóló mennyiség mértéke is az oliva nagysága (כזית). Tanulságos, amit könyvünkben ezekre nézve a 156. lapon olvasunk:

„Die drei wichtigsten Urkulturpflanzen des Mittelmeergebietes sind das Getreide, der Ölbaum und der Weinstock, die alle drei im Mediterranklima der Bewässerung nicht bedürfen. Ihr Anbau tritt uns bereits in den ältesten Monumenten und Schriftwerken als die Grundlage der menschlichen Wirtschaft im Mittelmeergebiet entgegen. Die beiden letzteren sind im Bereiche des Mittelmeeres unzweifelhaft heimisch; wo der Ursprung des Getreidebaues liegt, wissen wir immer noch nicht mit Sicherheit zu sagen — vielleicht in Syrien — jedenfalls findet auch er im Mittelmeerklima die denkbar besten Bedingungen.

Brot, Wein und Öl sind noch heute die unentbehrlichen Bestandteile der Mahlzeiten des Bewohners der Mittelmeerländer — soweit nicht der Islam durch das Verbot des Weines eingegriffen hat. Das Brot, etwa mit irgendeiner anderen pflanzlichen Zukost, vor allem Zwiebeln oder Knoblauch, macht oft genug die ganze Mahlzeit des armen Mannes aus; der Wein ist Volksgetränk, nicht wie bei uns ein Luxus. Das Öl endlich nimmt dieselbe Stelle ein, wie bei uns die Butter; es liefert, bei der meist sehr sparsamen oder ganz fehlenden Fleischnahrung, die für die Ernährung nötige Fettsubstanz, indem es fast zu jeder gekochten Speise verwendet ferner in Salaten oder einfach zum Brot roh genossen wird.“

Az is érdekes, amit a száraz és az öntözött földről olvasunk. A szántóföld (Saatfeld) legfontosabb termése a búza és az árpa, amely utóbbi ma főképp lótakarmány (158). A talmudból azt látjuk, hogy az ókorban is állati eledel volt. A féltékenységi „árpaliszit“ áldozathoz (Mózes IV, 5, 15) azt jegyzik meg, hogy állati eledelből készült áldozat illeti meg az állati cselekedetet (Szifré e helyre, Friedmann 4a, Szóta 2, 1 és talmud u. o. 15a lent). — Mózes III, 19, 19 röviden azt mondja: Ne vess be meződbe kétfélét; Mózes V, 22, 9 pedig: Ne vesd be szőlődet kétfélével, nehogy szentté váljék az egész, a mag, melyet vetsz és a szőlő termése. A בלמים-ről külön misnatraktátus van. Ez annak a jele, hogy a

törvény elleni vétkezésre csábító volt a helyzet. Mindezt világosabban értjük a következő leírásból (167. lap).

„Die starke Einwanderung neuer Kulturpflanzen hat den Habitus der Landwirtschaft und den Anblick der mediterranen Landschaft seit dem Altertum wesentlich umgestaltet, wenn auch die hauptsächlichsten Grundlagen — u. a. jene Dreizahl Getreide, Wein, Öl — unverändert geblieben sind.

Die Vereinigung von Getreide, Wein- und Ölbau sowie der Gärten mit ihren zahllosen Kulturpflanzen nicht selten in einer Wirtschaft noch öfter wenigstens in einer Gemarkung, gibt der mediterranen Landwirtschaft einen sehr vielseitigen Charakter“.

Hogy a rómaiak utakat építettek, a talmud két helyen említi (Sabb. 33b és Abóda Zára 2b). Ezt tették már az ókeleti világbirodalmak is és azért a perzsákról is állítható, de a 2. században a palesztinai írástudó természetesen a rómaiakról állítja, akik Palesztina volt (שומים) jelenti a piacot és az utcát), ámde az összefüggés szerint (hidak mellett említetik) az utak is beleértendők. Jóchanan ben Zakkai azt mondta: nem akartátok szolgálni Istent, szolgálatotok kell a népeket, nem akartátok fizetni a félsekelt, fizettek 15 sekelt ellenségetek birodalmában, nem akartátok helyreállítani az utakat (לתת דרכים ורחובות) a zarándokoknak, ki kell javítanotok a t-borogin ובורגין a királyi szőlőkhöz felmenőknek (Mechilta Friedm. 61b fent; Mech. Simon ben Jochai 93 hiányzik az elbeszélés.) Burgeszin és Burgemin nincs nyelvészileg megfejtve (Bacher, Agada Tannaiten I, 2. kiadás, 42; Aruk Kohut II, 184; Krauss, Lehnwörter II, 143), de a contextus szerint (szolgálat — szolgálat, sekel — sekel) útkészítésről van szó, melyre a zsidók kényszerítettek, még pedig a közönségesnél nehezebb útmunkáról van szó. Bármilyen legyen a két szó értelme, az utca kell hogy kapcsolatban álljon, a Jóchanan tételében kifejezésre jutó „szeget szeggel“ (מדה כנה מדה) elvnl fogva. Valószínű, hogy oly bakterházakról van szó, melyek a királyi szőlőkhöz vezető hegyekből jönnek ki és hegyeken folytatódnak. Bizonyára a Herodes nyári kertjei értendőek (כרמי מלכים), melyeket útjaival együtt a maradványokhoz képest Thomsen leír (das Land der Bibel II. kötet). A történelmi tényeknek ilyen értelmezés felel meg, mivel a rómaiak legszembetűnőbb külső tevékenysége az útpítés volt. Erre nézve a mi könyvünkben (218) érdekes leírást olvasunk.

A zsidók kereskedelmi tevékenysége szempontjából érdekesnek

tartjuk a 219—220. lapon leírt világkereskedelmi utirányokat, melyekre itt csak ráutalunk. Megértjük ebből azt is, hogy a zsidó mellett, sőt még előtt is, a görög volt a kereskedelem népe, ezután az örmény. Hazánkban csak a 19. században szűnt meg a görög, az örmény pedig haldoklik. Még az ötvenes években azt mondta az alföldi paraszt fuvaros: hoztam zsidót görögnek (kereskedőnek). A régi magyar történetben az izraeliták mellett szereplő „izmaelita“ adóbérlők (és kereskedők) kétségtelenül nem voltak vérbeli arabok, még kevésbé törökök, hanem mohamedán hitre tért görögök és örmények. De csak a közlekedésről akarunk még egy részletet ide iktatni.

„Der Gebrauch des Wagens scheint sich im Altertum von den vorderasiatischen Kulturvölkern aus über das Mittelmeer verbreitet zu haben. Während aber die orientalischen Grossstaaten, in denen naturgemäss der Landverkehr von grösster Wichtigkeit war, schon früh zum Strassenbau, zur Einrichtung eines Postverkehrs mit Relaisstationen, Unterkunftshäusern u. dgl. übergingen, hat man sich in dem maritimen Griechenland, und wohl nicht anders in allen anderen Ländern, in der vorrömischen Zeit mit ausgefahrenen Geleisen und Naturwegen begnügt. Erst der Römer überzog sein Reich mit einem Netz ausgebauter fahrbarer Kunststrassen, ohne die ein so ungeheures Gebiet nicht zu verwalten und militärisch zu beherrschen war. Mit dem Reiche und damit mit dem Aufhören des militärischen und politischen Bedürfnisses verfielen im Mittelalter die Strassen, ja der Wagen wurde im manchen Gebirgsgegenden ganz vergessen, in anderen auf den Transport schwerer Lasten beschränkt, überall reiste man vorwiegend reitend“. Erst spät und zögernd hat man in den Mittelmeerländern in der Neuzeit den Ausbau der Fahrstrassen kräftig durchgeführt und damit die allgemeinere Verwendung des Wagens wieder ermöglicht. In der südlichen Apennin Halbinsel geschah dies erst nach der Gründung des Königsreichs Italien, in Nordafrika und den Balkanländern erst nach der Aufrichtung europäischer Staatsverwaltungen, in Griechenland und der Türkei erst in den letzten Jahrzehnten. Hier werden die Strassenbauten neuerdings von den Eisenbahnen überholt. Noch herrscht in den meisten Provinzen der beiden letztgenannten Länder der Transport durch Reit- und Lasttiere, in Asien und Nordafrika vielfach noch die Kamelkaravane vor.

Auch die Entwicklung des Eisenbahnnetzes steht, aus natürlichen wie wirtschaftlichen Gründen, am Mittelmeer gegen die mitteleuropäischen Länder weit zurück. . . . Marokko und Tripolis haben noch keine Bahnen“ (219).

A kikötővárosok leírásából zsidó történelmi szempontból érdekes az, hogy Bari az ó- és középkorban élénk forgalmú kikötő város volt és azon kevés ilyfajta alsó olaszországi város közé tartozik, melyek jelentőségüket mai napig megtartották. (233.) A már fentemlített négy tudós Bariban szállt hajóra és közmondás volt: Bariból indul ki a tóra és Isten szava Otrantóból. Mellékesen megjegyezhető, hogy a németek a mondást Bonnra alkalmazták: *כי מבוטא תורה ודבר ה'* (Germania Judaica 47. l. 14. jegyzet).

A munkába fogott állatok közt a ló, az árja népek állata, még a talmud korában sem szerepelt Palesztinában. Csak barom, első sorban tehén, meg számár szerepel. Az előbbi az igavonó, az utóbbi a teherszállító és háta (lovagló) állat. A szokás szívságára a Keleten tanulságos fényt vet a következő:

„Vor allem ist am Mittelmeer das Rind das Tier, das den Pflug zieht — gewöhnlich zu zweien ins Joch gespannt. Nur ausnahmsweise wird zu dieser Arbeit Pferd oder Esel verwendet. Auch beim Dreschen, d. h. dem Austreten des Kornes, ist das Rind, freilich auch Pferd und Esel tätig. In einigen Gegenden Vorderasiens und Nordafrikas sollen die Ochsen auch als Lasttiere, in Sardinien zum Reiten benützt werden. Dagegen wird soweit nicht nordische Gewohnheiten mehr und mehr Platz greifen, wie in Italien und in der Nähe grosser Städte, Rindfleisch und Kuhmilch selten genossen“.

A marhahus eledel a régi zsidóknál sem volt mindennapos, a galambhúst többre becsülték. Mint a *macellum* (מקילין) szó mutatja, a görög-római világ népszerűsítette, úgy hogy a talmud beszélhetett a 10 mézsárszékről, melyek közül 9 vágott (kóser) húst árult, 1 pedig nem kósert. Itt már הניירות a mézsárszék neve. Halákai híre mellett (קבוע) kultúrtörténeti érdekessége is van az 1800 éves tételnek.

Könyvünk olvasása nem egy tekintetben világosságot gyújt a talmudistának.
Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Néhány megjegyzés a zsidó okmány formulakönyvekhez.

A legrégibb zsidó okmányok, amelyek ránk maradtak, az utolsó évtizedben felfedezett aram papyrusok folytán Ezra, az író kora mögé nyulnak, oly korba, melyből görög okmány nem ismeretes. Az ékiratos okmányok még jóval régibbek. Hogy az assyr-babyloniai és a zsidó-aram notáriusok teremtettek-e formulakönyveket, nem tudjuk, bár valószínűséggel feltételezhetjük. Okmányt Mózes törvénye is említ (válólevelet, semmi egyebet), Jeremiás proféta is (vétellevelet), de az, hogy okmány formulakönyv létezett volna, ebből nem következik. Nagy hézag következik ezután, több mint 600 esztendő, amidőn a misna újból beszél okmányokról. A legnevezetesebb idevágó adat az, hogy a *notarius tanítja az okmányírást* (Gittin 24a: שמע קול סופרים מקרין) és az, hogy szabad-e a szófernek előre megírni a formulát, vagyis blankettát készíteni, melyet konkrét esetben kitölt (u. o. 26a: (הכותב טופסין גטין), ami שטרות-ról is áll. Minthogy R. Meirt liblar (notarius) melléknévvel is illetik, biztos, hogy voltak nem hivatalos jegyzők is, kik okmányszerzéssel hivatásszerűen foglalkoztak. Mindebből és számos más adatból nem következik, hogy formulakönyvek léteztek. Egyenes adatok hiányában sejtéseknél többre jutni az ókorra nézve nem lehet. Bár biztosnak tartom, hogy a rabbinikus okmányok lényegükben a perzsa korszakból, ismert névvel élve: Ezra korából erednek, mégis van támpont arra a feltevésre, hogy a hellenismus e téren is befolyással volt. Első-sorban tekintetbe jönnek a talmudban említett görög okmánynevek, habár főképp az amóra korszakból (Palesztinában), de még régibb időbe vezetnek vissza a *librarius* (ליבלי, liblar) és a *typos* (טיפוס) sűrűn használt szavak, mint terminusok a tannák korában (1. és 2. század). A *liblarios* a finomabb, művésziesebb notarius, ki már *typost* készítet elő. De mindez, mint mondtuk, nem bizonyítja azt, hogy formulakönyv létezett. Ilyenről igen későn, körülbelül egy félezzreddel a talmud lezárása után értesülünk.

Először említhetjük *Jehuda bar Bazilai Barcelona* nagy halákhai munkáját a *Széfér Haitimot*, melynek harmadik részében okmánynyűjtemény volt, amely most a „Mekize Nirdamim“ kiadásában publikálva van (Széfér Ha-Setároth ed. Halberstam,

Berlin 1898). A zsidó okmányok úgy Palesztinában, mint Baby-lóniában aram nyelven voltak írva, mint az említett zsidó-aram papyrusok Asszuán-Elefantinéből. A gáonok természetesen szintén az aram nyelvet használták erre a célra, már azért is, mert a babylóni nép aramul beszélt és a gáonok különben is aramul írtak mindent. Nem ismeretes egy héber okmány sem ebből a korszakból. Már a tannák kísérletet tettek az okmányok hebraizálására, amint a válóformula fölötti vita (misna Gittin 85a), hogy t. i. az aram *הרי את מותרת ליכי מנאי וכו'*, vagy pedig a héber *הרי את מותרת לכל אדם* a lényeg, mutatja. De, ugylátszik, az okmány természetes szívóssága és az uralkodó aram népnyelv ezt a kísérletet meggyúsította. Azóta, azaz a 2. század óta, a nevezett Jehuda művéig héberül fogalmazott zsidó okmányokról nem tudnak. Válólevél semmi esetre sem volt ilyen, minthogy a karaiták itt nem jönnek tekintetbe. Ez csakugyan mai napig aram.

Egész világos, hogy az okmány nyelve összefügg a zsidó nép nyelvével. Ahol más nyelvet beszélt, más nyelven szerkesztette okmányait. Ezt látjuk a misnából (Gittin 87b), amely azt a kérdést tárgyalja, hogy érvényes-e a válólevél, ha szövege héber és tanui görögök és megfordítva. A talmudban perzsa okmány is említettik (Gittin 19b; Maim., Malveh 27, 1). De héber az okmány először Európában, még pedig Spanyolországban lett, ahol az aram nyelv sohasem uralkodott és a gyenge talmudtudás miatt a műveltek nyelve sem volt. Másrészt összefügg a héber nyelv nagyméretű kultiválásával, ami abban is mutatkozik, hogy az első héber szótárt, héber nyelven ebben az országban írták, t. i. Menachem ben Saruk már a 10. században. Száz évvel később már a klaszikus héber költészet virágzott, melynek egyik legkiválóbb képviselője éppen ekkor élt: *Salamon Ibn Gabirol*. Hogy ez a fejlődés arab hatás alatt áll, kik a költészetet nagyon kedvelték és a *klasszikus arab*a mentek vissza, csak érthetőbbé teszi, hogy a hebraizálást minden téren kereszttül akarták vinni, így az okmány-szerzés terén is. Ez annál indokoltabb volt, mert a héber nyelvnek volt közönsége, az aram nyelvnek pedig nem volt. A francia-német zsidókra nézve ez a fejlődés nem áll és azért náluk az aram továbbra is megtartotta uralmát. Azok az okmány formulá-rék melyeket Jakob Tam (12. század közepe) említ, mint régieket, bizonyára aramul voltak írva. E mellett szól a konzervativizmus mellett az a körülmény is, hogy a válólevélben a héber részlet

הרי את מותרת לכל אדם nem volt benne (Toszafoth Gittin 26a alatt). Azonban a 13. századból eredő angol zsidó okmányok héberül vannak írva (*שמרות* Hebrew Deed stb. ed. Davis, London 1888). Nem lehetetlen tehát, hogy akkor már a francia-német zsidók is a héber nyelvet használták. A német-lengyel zsidók számára az első nyomtatott formulare gyűjtemény a Nachlath Sibeah amely *נהלת שבעה* 1664-ben iratolt és 1667-ben jelent meg először Amsterdamban, héberül adja az okmányokat, a házasság- és válólevél kivételével, melyek ma is aram nyelvűek. A szerző nem említi, hogy előtte ilyen gyűjtemény lett volna, de biztos, hogy a középkor óta ilyenek léteztek és kéziratokban vannak. (Saját birtokomban is vannak, de nem teljesek). Ilyenek a Ben Jakob bibliografiájában *תקן שמרות* címen 878-880 szám alatt feljegyzettek, melyek igen régiek, talán 12. századbeli és német területről származnak. Nyomtatott is van már a 17. század előtti időkből, de Olaszországból. Ilyen Eliezer Melli *לכל הפך* c. művecskéje (*Velence* 1552), melyben 38 okmány-formula van. Ebben a tanuk aláírásának (és ezáltal az okmányoknak) hitelesítése (37. szám: *קיום השטר, אשרתא, הנפק*) tisztán aramul van fogalmazva. Tartalma egy pont, amely nem variálódik, formulája rövid, ez ritkábban fordulhatott elő és ezért a régi formájában *nyelvileg* is megmaradt.

A rabbinikus okmányoknak aram nyelvű eredete még látható egyes aram kitételekben, melyek változatlanul mentek át a héber szövegbe. Így pl. Mellinél mindjárt az 1. szám elején az áll: *למנין שאנו מונין פה ויציאה מתא ריבא על נהרי וכו'*, a két aláhuzott szó aram maradt. Ugyanott a közepén: *שטר הרשאה זו כתבוהו בשוקא והתמחו בברא כי היכי דלא כמלתא דטמירתא וכו' עד דליפוק מתחת ידיכון*.

A végén: *מן יומא דנן ולעלם*. Általában a főbb jogi kitételeket a régi (sokszor talmudi) alakban tartották meg. Melli olasz szavakat is használ, pl. 6. szám közepén kétszer: *אטו*: *קונטר* (contratto), *אינסטר* (instrumento 14. sz. vége felé). Némely kitétel majd héber, majd aram, pl. *אמר לנו* és *אמר לנו* (utóbbi 11. szám, 3. sor.) és *אמר לנו* (13., 2.). Nem akarjuk itt az anyagot bemutatni, csak a tényt illusztrálni, ugyanezért nem bolygatjuk ezt a pontot tovább.

Egy eklatáns példa az ősi szöveg szívósságára a következő.

I.	II.	III.	A. TI. és Sz.	Német
טובך	טובתך	טובך	טובך	טובך
יָקָרְךָ	יָקָרְךָ	יָקָרְךָ	יָקָרְךָ	יָקָרְךָ
לְקַחְךָ	לְקַחְךָ	לְקַחְךָ	לְקַחְךָ	לְקַחְךָ
מַלְכוּתְךָ	מַלְכוּתְךָ	מַלְכוּתְךָ	מַלְכוּתְךָ	מַלְכוּתְךָ
צִדְקָךָ	צִדְקָךָ	צִדְקָךָ	צִדְקָךָ	צִדְקָךָ
רַחֲמֵיךָ הַרְבֵּים	רַחֲמֵיךָ	רַחֲמֵיךָ	רַחֲמֵיךָ הַרְבֵּים	רַחֲמֵיךָ הַרְבֵּים
שְׁבַחְךָ	שְׁבַחְךָ	שְׁבַחְךָ	שְׁבַחְךָ	שְׁבַחְךָ
תּוֹרַתְךָ	תּוֹרַתְךָ	עַל תְּהִלַּתְךָ עַל תּוֹרַתְךָ	תּוֹרַתְךָ	תְּהִלַּתְךָ

[A teljesen megegyezik a német ritussal. Csupán mutat eltérést.]

A befejezett alefbéta után kéziratunk még 7-t mutat, kezd a messiással, hivatkozik a frígytáblákra, bölcserekre és tudósokra, mártírokra és jámborokra és azokra, kiknek Isten meghallgatja imáját. A II-vel jelzett geniza fragmentum itt is alfabetikus litániát tartalmaz. Kezdi a mi kéziratunkkal azonos módon

בריתך שלא תופר. אהביך שוכני עפר : aztán folytatja : משיח צדקך
 וְעִידֶיךָ הַשֶּׁמֶשׁ, הַיָּבֵלֶךְ וּמִקְדָּשְׁךָ, דְּבִיר בֵּיתְךָ, גִּדּוּלְךָ וּתְפֹאֲרֹתְךָ
 וְרִאֲךָ עוֹשֵׂי רִצּוֹנְךָ, מְהֵרָה יְמִינְךָ, חֹרֶבֶן בֵּיתְךָ, וּבֹלֶךְ הַחֲרוּב
 נ . . . . . מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן לְוִיֹּת הַכֹּהֲנִית י . . . . .
 צֶאֱן . . . . . פְּנֹרֵי הַצֶּאֱן . . . . . שְׂרִירֵי עַמְךָ

A teljesség kedvéért ideiglatjuk még a S. r. Amram litániáját, melléje állítjuk a Tlemcáni ritust, németet, az itáliai és román litániát.

Amram.	Tlem.	Német.
1 אברהם יצחק ויעקב	1	אהביך שוכני עפר
2 משה ואהרן	2	1
3 דוד ושלמה	3	2
4 נביאים הראשונים	9	3
5 אהבת הקדמונים	6	9
6 ציון משכן כבודך	7	8
7 הרבן ביתך	8	למען הריסות מובחך
8 שממות היכלך	10	הרוגים על שם קדשך
9 ירושלים עיר הקדש	11	טבוחים על יהודך
10 ישראל העניים	12	באי באש ובמים על קדש
11 ישראל הדלים	13	15 . . . שלא חטאו
12 ישראל השרוים בצער	15	14 . . . שלא פשעו

Amram.	Tlem.	Német.
13 יתומים ואלמנות	14	16 . . . רבן
14 גמולי חלב	16	17
15 יונקי שדים	17	19
16 תינוקות של בית רבים שלא חטאו	19	
17 למענך אם לא למעננו		
18 למענך וראה : צרותינו		
19 למענך והושיענו		

Ital.

Román.

שמך	אהביך שוכני עפר
ימינך	1
גדלך ותפארתך	2
כסא כבודך	3
בריתך	8 . . . ירושלים
בריתך שלא תופר	חריסות מובחך
תורתך	שריפת היכלך
תורתך שלא תתחלל בעוננו	תורתך שלא תתחלל . . .
אהביך שוכני עפר	מו
1	הכל פיהם שאין בו חטא
2	עניים ואביונים
3	13
9 [הר קדשך]	למען שמך הגדול
6	

שריפת היכלך
חריסות מובחך
חסידים וישרים
חכמים ותלמידים
עניים ואביונים
דלים ושללים
נבלים ומאופים
13
16
15 . . . שלא חטאו
14 . . . שלא פשעו
שמך הגדול הנכבד והנורא
רחמיך הרבים וחסידך הגדולים
17

Azután husz jámbor, többnyire csodatevő neve következik egy lajstromban, kikre sehol sem történik ily összefüggésben hivatkozás. A jámborok a hagyományos irodalom hősei, kik csodatétel által, vagy imájuk meghallgatása által vagy nagy erényük által váltak ismeretessé, mintegy illusztrálja a névsor a bevezető sort. A felsorolt jámborok közül csupán *Chonira* történik hivatkozás a szefárd rítus litániájában, ki a bibliai nagy alakok után említetik. [Machzor Szeferdi ed. Velenče 1544. f. 280.] Az itáliai rítus egy *שמע קולי אשר ישמע בקולות* kezdetű litámaszerű darabja is hivatkozik rá: *והעונה בתוך מעגל לחי' בעת: נשבע בשםך רב פעולות והעונה לכל צדיק וחסיד אשר היו בכל דור בקהילות*. [M. Itak II 96b]

Különbben ily természetű litánia eddig ismeretlen. Csak a keresztény Ordo commendationis animae litániái emlékeznek meg ily terjedelemben és ily részletesen a szentekről, kik csodatevők és hathatós közbejárók. Valamennyi közös zsidó forrásra és eredetre megy vissza. Az agada sok helyén olvashatjuk a felszólítást, hogy a patriarkák keljenek fel sírjaikból és járjanak közbe Istennél Izraelért, amit aztán számtalan helyen variál a legrégibb zsinagógai poesis. *Kaufmann* Dávid utalt a *מי שעה*-ban említett bibliai személyek és a Breviariumból ismert ordo commendationis animae, quando infirmus et in extremis imájában említett bibliai személyek közti analógiára. A mi darabunk azt a hasonlóságot mutatja a nagy és kis litániával, hogy itt jámbor tannaitákra és amorákra, amott pedig csodatevő szentekre és apostolokra is történik hivatkozás a bibliai személyeken kívül. Az utolsó a sorrendben a mártir Chananja b. Terádjon, ki átmenetül szolgál a mártírok említésére. A rövid litánia is az Omnes sancti Martyrest említi. Azután a bibliai alakokra tér át. Felemlítetnek: Ádám, Noach, Ábrahám, Izsák, Jákob, József, Lévi, Mózes, Áron, Pinchász, Józsuá, Éli, Sámuel, Dávid, Salomo, Jesaja, Chizkia, Elia, Elisa, Dániel és Ezra. Ádám, Noach, Lévi és Jesaja egy ismeretes litániában sem szerepelnek, Éli Ámrám Sziddurjában említetik. A kiadásra kerülő szöveg III., IV. és V. darabjai nem ismeretlenek.

Szöveg.

1a. 1. 1. רחמי' יבסום קדמך פתנס ב' ויע'

אל רחום שמך

אל חנון שמך. הכט בעני עמך
ורחם על עולמך.

5 אל רחום שמך רחם עלינו

אל חנון שמך חנון וענינו

באנו נקרא שמך אל תכלימנו.

באנו נקרא ש' וזכור לנו ברית אבותינו

בא' נק' שמ' אל תבשינו מסברינו.

10 בא' נק' שמ' וי' עשה למען שמך.

II. עשה למען אמרתך

עשה למען בריתך

עשה למען גדלך

14 עשה למען דתך

עשה למען הודך

עשה למען ועדך

עשה למען זכרך

עשה למען חסדך

5 עשה למען טובך

עשה למען יקרך

עשה למען כבודך

עשה למען לקחך

עשה למען מלכותך

10 עשה למען נצחך

עשה למען סודך

עשה למען עולך

עשה למען פארך

14 עשה למען צדקך

עשה למען קדושתך

רחמיך הרבים

על תורתך

משיח צדקך

לוחות הברית

חכמים ותלמידיהם

שוכלי עול התורה.

1b.

2a.

- הנהרגים על ייחוד שמך
ע"ל תמימך המתחטאים אליך בצדקם.
10 ע"ל הקוראים אליך ותענם.
ע"ל צדקת חוני המעגל.
ע"ל ישרת חנינה בן דוסא
ע"ל תומת שמעון בן יוחאי
14 ע"ל כהונת שמעון הצדיק
ע"ל ענות חנן הנחבא
ע"ל יראת יהודה בן גמליאל
ע"ל יגע הלל הבבלי
ע"ל ענות רבי
5 ע"ל תורת חייא הגדול
ע"ל חכמת מאיר ודורו
ע"ל דרישת אליעזר בן הורקנוס
ע"ל יסורי אלעזר בן שמעון
ע"ל סמיכת יהודה בן בבא
10 ע"ל חסידות כהנא הבבלי
ע"ל יראת יהודה ושמאל
ע"ל תומת נחום איש גש וז
ע"ל תומת נחמאני
14 ע"ל חסידות אבא אומנא.
3a. ע"ל חסידות ר' יהודה בר אלעי
עשה למען שריפת חנניה
בן תרדיון וספר תורה עמו
ע"ל הרוני ביתר
5 עשה למען הרוני לוד
עשה למען קדושת שמך
ארם ויצירתו
עש' למ' נח וצדקתו
עש' למ' אברהם ומילתו
10 עש' למ' יצחק ועקדתו
עש' למ' יעקב ותמותו
עש' למ' יוסף ונזירותו
13 עש' למ' לוי וחסידותו
3b. עש' למ' משה ותורתו
עש' למ' אהרן וכהונתו
עש' למ' פינחס וקנאתו
עש' למ' יהושע ושירתו

- 5 עש' למ' עליו וקנתו
עש' למ' שמואל ואמונתו
עש' למ' דוד ושירתו
עש' למ' שלמה וחכמתו
עש' למ' ישעיהו ונחמתו
10 עש' למ' חזקיהו ותפלתו
עש' למ' אליהו ותפלתו
עש' למ' אלושע ועתירתו
עש' למ' דינאל ובניתו
14 עש' למ' עזרא ונלותו
עש' למ' האומרים ווי אהר.
4a. עשה למענך ולא למענינו.
עשה למענך והושיענו
עשה למענך ורחם עלינו
5 ברונו רחם תזכור. ברונו עקידה תו'
ברונו אהבה תזכור
ברונו ברית מילה תזכור
ברונו חמות איש תם תזכור
ברונו זכות הצדיקים והחסידים תזכ'
10 הבט לברית
IV. ואל תפר ברית
הבט לברית ותן תקוה ואחרית
13 הבט לברית ורחם על שארית
V. ד ע א נ י
4b. לעניי
דעאני למסכניי ענינן
דעאני לחנתא על מתביריהון ענינן
5 דעאני לאברהם בטור המוריה ענינן
דע' ליצחק על גבי מדבחה ענינן
דע' ליעקב בבית אל ענינן
דע' ליוסף בבית אסוריה ענינן
דע' למשה ולאברהמא על ימא דסוף עני'
10 דע' לאהרן בין בדי הארון ענינן
דע' לפינחס בשמים ענינן
12 דע' ליהושע בגלגל ענינן

Jegyzetek a szöveghez.

2a. 9. sor. Simon b. Setach mondja Chóninak שאתה מתחמא על אביו ועושה לו רצוני לפני המקום ועושה לך רצונך כבן הוא מתחמא על אביו ועושה לו רצוני לפני המקום ועושה לך רצונך כבן [Taanit III. 1. 19a és 23a].

11. sor. Chóniról. Jer. Taanit III. Moed K. IIIa.; b Taanit
19a és 23a.

12. sor. Jochanan b. Zakkai ismeretes tanítványa, csodatevő, ki esőért is hathatósan imádkozott. V. ő. róla Szóta IX. 15. משמח רחב'ד במלך אנש מעשה Hathatós imájáról I. Berach. V. 5., 34b, jer. Ber. 9. el., Taanit 24b, Jóma 53b. Berachot 17b. Csodatevőiről I. Taanit 24b. B. K. 50a, stb.

13. sor. Simon b. Jochairól mondja a Talmud שהוא מלומד בניסים Meila 17b. Dolgai összeállítva: *Badher*: A. d. Tann. 70 és köv. old.; *Braunschweiger M.* Die Lehrer der Mischnah. Fr. a. M. 1905. 273. old.

14. sor. 40 évig volt főpap. Simon há-cádik l. jer. Joma VI. 43. b. Joma 39a. Szirach dicsőíti mint főpapot. 50. fejezetben. Csodálattnak minősítetik fellépése Nagy Sándorral szemben. Joma 69a, Lev. r. 13. stb.

2b. 1. sor. Chanun Chóni hám. leányának fia, ő is imájával
esőt szerez. Taanit 23b. 1. o. Rási, הִיא אִמִּי הִיא
מִי הִיא בְּעִי רַחֲמֵי אִמִּי הִיא

2. sor. Juda b. Gamliel szintén esőt ad. La Taanit 24 a.:
 ר' יהודה נשיאא לור תעניתא בעי דרמי ולא אתא מיטרא אמר כמה אכא
 משמיאל הרמתי ליהודה בן נמליאל אוי לו לדרור שכן נתקע אוי לו למי
 שעלתה בימיו כך, חלש דעתה ואתא מיטרא.

3. sor. Hillel szegénységére utal ייגע-vel, l. Jóna 35b.

4. sor. Rábbi ענותו-áról l. Gen. r. 33 f, B. mec. 85a,
l. Bacher : Agad. II. 460. o. 3. jegyzet.

דאמר ריש לקיש הריני כפרת ר' חייא ובניו 5. sor. Szukka 20a.
 שבתחילה כשנשתכחה תורה מישראל עלה עורא מבבל ויסדה וחזרה
 ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה חזרה ונשתכחה עלו ר' חייא ובניו
 ויסדה. melléknévéről 1. *Bacher*: Agada II, 520, 4. jegyzet.

6. sor. L. Bacher f. i. h. 1. 3. jegyzet.

7. sor. Talán Ab. di r. N. VI. [ed Schlechter 31a]ra céloz, mikor Jochanan b. Zakkai felszólítja Eliezert atyja jelenlétében, hogy tartson előadást.

וידרש בדברים שלא שמעתן אוון מעולם
ועל כל דבר ודבר שיצא מפיו עמד ר' יוחנן בן זכאי על רגליו ונשקו על

Ez volna a דרישה, oly értelemben, mint Peszachim 22b. כשם
שקבלתי שכר על הדרישה . . .

8. sor. B. mec. 84b. קביל עליה ייסורי és u. o. 85. a., tehát önkéntesen elviselt mártírság.

9. sor. סמיכה-ja mártiromsággal járt számára. Ab. Zara 8b, Szanhedr. 13b.

10. sor. Jámbersága kitűnik, midőn egy matróna el akarja csábítani és ő leveti magát a háztetőről és Elijáhu csoda által megmenti. Kiddusin 40a; szerénységéről r. Jochanannal szemben l. B. Kamma 117a.

11. sor. Juda b. Jechezkelről, mint esőszerszörről: Berak. 20a.
ואלו רב יהודה כי הוה שליף חד מסאנה אתי מטרא
Sámuel Judának sokszor mondja שונא Berak. 36a. stb.

12. sor. Csodatevő. Taanit 20a, jer. Pea 21b.

13. sor. = Abaji; talán ethikai mondására céloz Ber. 17a. מרגלא
בפומיה דאבוי לעולם יהא אדם ערום מרגלא מננה רך משיב חימה ומרבה
שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם ואפי' עם נכרי בשוק כרי שיהא
אהוב למעלה ולמטה ויהא מקובל על הבריות.

Csodatevő is volt. Peszach. 112b. Igrát b. Machlat démon találkozik vele és mondja neki

אי לא דמכרו עלך ברקיע הזהו בנחמני ובתורתו הוה סבנתך
Talán helyett Tóráját volna olvasandó.

14. sor. Abba Umna vérköpüléssel keresi kenyerét, naponta kapott égi üdvözlést, csodatevő. Taanit 21b.

3a oldal. 1. sor. B. Kamma 103b. כל היבא דאמרין מעשה בחסיד
אחד רבי יהודה בן בבא או רבי יהודה ברבי אילעאי.

2. sor. Ab. Zara 18a. Átmenet a mártírokra, mert egyike volt az ismeretes 10 mártírnak.

4. sor. Bétár mártirjai Gittin 57a, jer. Taan. IV. 69a.

5. sor. Lydda mártírjai v. Semaja és Achja l. Taan. 18b;
B. batra 10b. Rasi Julianus b. Pappuszt emliti mint mártírt és
לוד-ot azonosítja לודקייא-val [l. Levy I. 490 s. v. הרג].

6. sor. Befejezi a martirok sorát קדושת שמך-val, mert a martirok a קדוש השם-ért haltak meg.

8. sor. I. M. 6. 9.

11. sor. l. M. 25. 27.

12. sor. V. M. 33. 16.

13. sor. V. M. 33. 8.

3b old. 4. sor. Józsa 10. 12.

5, sor. I. Sam. 4. 15.

9. sor. Ies. 40-től.

9. sor. je
Budapest.

A **כתב סופר** szerint „Habn alle Jidn ájzerne Kepp — — nör iz de rübbe sel rübbe fün zö ferraszt“.

*

A **תה"כ"ה** (1865) Purimkor a megilah lájnoslasakor a pozsonyi jesibások. (Így nevezik ma a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumban a pozsonyi jesiba bócherjeit — — hivatalosan) túlságos trappogással, kerepeléssel és pizzzegéssel kísérték Hámán nevének említését, egyébként is zajongtak — — a **כתב סופר** rácsapott ständerje fedelére és csendet parancsolt e szavakkal: Să! Ma nincs Jajm kipür.

*

R. Szófer A. S. W. **כתב סופר ז"ל** (1815. febr. 11. — 1871. dec. 30.) az ő születése napján **ה'ת"ה אדר תתכ"ה** az 51-ik évébe léptek az **אבות** 5-ik perikopéjének 24-ik misnájára alapított életrajza néhány adataival illusztrált azon dróséját, melyet a neki testületileg gratuláló jesivájához intézett: Apámnak, **א'ה"ת** **התת"כ** **א'ה"ת** **תשרי ת"ר** (1839. okt. 3.) elhúnytára következő **שבת הגדול**-kor tartott drósém alkalmával én csakis a **פסח** szabályainak elősorolására és valami **מוסר**-ra szorítkoztam; nem igen mertem még charifosszal is előállani ilyen elődömnek, mint apám volt, szószerkéről, inkább agadice fűszerezett beszédben kötöttem híveim szívére a község békéjét és valahogy Kajráchra is céloztam. Midőn délután egy-két ellenesem is meglátogatott ezek egyike Mayer Salamon (Sigmund Mayernek a „Die Wiener Juden 1700—1900“, Wien—Berlin 1917. R. Löwit gr. 8°×521 szerzőjének apja) szememre lobbantotta, hogy nem igen beszéltem a napi themáról, hanem inkább **קר**-ről, ami épenséggel nem igen volt aktuális. De biz az volt! — válaszoltam — hát nem áll-e ott a gódeban is **מזמור ומזמור** (De egyebet is fűzött ezen meséjéhez, azt t. i., hogy — ha csak rajta múlték — ő a pilpullal járó évi két drósét a két **שבת חול המועד** kor tartaná. Ez a gondolat régóta bántja őt mindig **שבת הגדול**-kor, amikor vagy a dinimek, vagy a **כה תאמר לבית יעקב** **עקב** már pedig **שבת הגדול** kor, amikor vagy a dinimeknek okvetlen az asszonyoknak a „sülben“ létükör kell alaposan előadatniok, oly annyira, hogy ha **שבת-רא** esnék az **ערב פסח**, akkor az ezen szombatot megelőző szombaton adassanak elő. De hát quieta non move; mert régi szokások változtatásának is kiszámíthatatlanok a következményei.)

*

A Bach korszakban, még meg sem száradt a tinta a római curiával megkötött concordatum instrumentumain, Deutsch Ignatz „K. K. Hofwechsler“, a pozsonyi orthodoxok és appendixeik pace-makerjétől és Szófer A. S. W. vezetve egy rabbiküldöttség (ki küldte?) jelent meg Bécsben az akkori közoktatásügyi miniszter a cseh-feudális Thun Leó gróf előtt azon kérelemmel, hogy „liberális“ rendeletét, mely szerint a szombaton vagy ünnepjeikön az írást, rajzolást megtagadó zsidó tanulóknak ezen vallásos viselkedésük ne imputáltassék osztályzatuk kárára — bővitse ki oly irányban, miszerint viszont ne vétessék tudomásúl oly zsidó tanulóknak szombati vagy ünnepnap felelete, aki az írás és rajzolás tilalmát netán megszegné. Akkor az antiszemitaságát tekintve — Germania perpetuának irodalmában megjelent Freitag Gusztávnak „Soll und Haben“ című zsidófaló regénye, melyre célozva Thun — aki a petitum meritumát a limine elutasította — diplomatikus mosollyal még azt is mondta a kérelmezőknek: Ihnen handelt es sich — wie ich vernehme — um Samstags-Schreiben; glauben Sie mir Freitags-Schreiben schadet Ihnen viel mehr. Tableau!

*

Néhány adalék Óbuda hírneves rabbijának, Münz Mózesnek **ז"ל**, a „Mramincnak“ jellemzéséhez. Ha a valódi nagyságnak egyik criteriuma a szerénység, akkor Münz, az ő praepotens szerénytelen viselkedését tekintve, nagyon kicsiny legényke volt, ami az ő következő nyilatkozatából is kiviláglik: Három Majselékn van ez idő szerint Magyarországon. Pozsonyban a Szajfr? Szegényke (nebbach! Sic)! Ez akarna, de nem tud tanulni. Sátoraljai helyt a Teitelbaum? Ez tudna — de mert chósiz — nem akar tanulni. Én? No hát én akarok is, tudok is tanulni. Az aradi rabbi Chorin Áron nevének Áron Chorin Rabbiner akrosticonából faragta az **אחר** stygmát. A minő zelota volt az orthodoxia militans ezen vezérbajnoka a legkisebb haladást is pártoló rabbításai irányában, oly enyhék voltak „fetvái“, ahol szegény ember érezte volna azok szigorát vagy ahol vagyonszámbaknak netán esetleg az existenciájuk megrendülhetett volna miatta. Irsán a Chómecek Peszach előtt nemzsidónak szokásos — pour acquitter sa conscience — szerződéses eladásából pör keletkezett. A különben csak pro forma és nem reálisan értékelt chómechez néhány hordó spiritus és egyéb alkoholiák tartoztak.

melyeknek ára rohamosan felszállt. A valószínűleg felbujtott, különben együgyű, vevő ragaszkodott az árú átvételéhez, amittől való, hogy visszaléptetvén, felmerült a *עליו הפסח* esete. Ez oszt' r. M. M. ítéletére bízván a legenyhébb t. i. felmentő pszákkal elintéztetett. Midőn majd egy alkalommal az irsai rabbi azt a kérdést kockáztatta r. M. M. előtt, vajjon honnan merítette, mire alapította a „sájle hetteres“ elintézését, mert ő bizony csak szigorúan ítéltetett volna, Münz válasza ez volt: Azért vagyok én óbudaí róf. Kend azonban (ir abr) csak irsai róf. Münz egy fentihez hasonló fetvájához fűződik az „En armen mónsz flás iz kán flás, ün en armónsz milach iz kán milach“, szólama, melynek historicum'at a M. Zs. Szemle XIX. évfolyama közli 250. oldalán. Álljon itt a jajmkipurra alkalmazott szellemes magyarázata is. „Jajm kipürim — úgymond — úgy értelmezhető, hogy „jajm“ nap, „kpürim“ mint pürim. Lássuk csak hogyan és miért. Pürimkor a zsidó sarkantyús-bojtos csizmát húz a lábára, ráncos-rojtos gatyát, pitykés lajbit vagy tulipános subát ölt magára, tollas pörge kalapot tesz fejére, bunkóst vagy fokost vesz kezébe és maskurázza magát (ferstellt zach). Engesztelő napkor viszont a mások zsidóknak maskurázódnak; ez által válik e nap kpürim-mé.

Budapest.

Vadász Ede.

IRODALOM.

A Sulchan Áruk keletkezése.

Ezen címmel bocsátott közre 1915-ben *Tschernowitz Ch.* egy 79 lapos munkát (Die Entstehung des Schulchan-Aruch. Beitrag zur Festlegung der Halacha. Bern 1915), amely bizonyára doktordisszertációja az egyébként is ismert orosz tudósnek. A munka négy fejezetre oszló bevezetésből és hét fejezetből áll. Az előszó szerint nagyobb héber munka utolsó szakasza és célja annak bizonyítása, hogy „a S. A. keletkezését történeti szükségességnak köszöni és hogy a fejlődés elkerülhetetlen törvényeinek volt alávetve“.

A bevezetés, amely a tulajdonképeni témával csak távoli összefüggésben áll, szól először a terminusokról, főképp *הכנה* és *מדרש* szócikról, a nélkül, hogy valami újat mondana, a kettő közötti különbséget Hoffmann (Zur Einleitung in die halachischen Midraschim) élesebben fejezte ki. Azt mondja Tsch., hogy a *דרש* szót még az utolsó amórák használták „tisztán halákikus mindennapi törvényekről“ és bizonyítékul idézi Pesz. 54b lapjából ezt: *דרש רבא עוברות ומניקות מתענות ומשלימות* Raba erklärte: schwangere und säugende Frauen sind verpflichtet, (am 9. Ab) den ganzen Tag zu fasten“ és Kid. 73a lapjából *וירא במחנה* R. Sera äusserte sich zu Mechusa: ein Proselyt dürfe ein unehelich geborenes Mädchen heiraten“ és még két példát (3—4 lap). Ezekben a helyekben *דרש* azt jelenti, hogy nyilvánosan azt *predikálta*, nem azt, hogy „erkölyte“ vagy „äusserte sich“. A szabály, melyet hirdetett, nincs összefüggésben a *דרש* szóval. A szabályt „hirdette“, ezt jelenti a *דרש* szó, ha másról, pl. erkölcsi tételről lett volna szó, akkor is *דרש*-sal vezetnék volna be. A bevezetés 2. fejezetében előadja Tsch. Bacher nézetét *הגדה* terminus értelméről, miszerint az nem más, mint *הכתוב* (מנין) abstractuma. Ez ellen Tsch. sikra száll statisztikai adatokkal. Nézete az, hogy *Maggid* és Agáda eredetileg biblíamagyarázatot jelent, tekintet nélkül a tartalomra. „Der Umstand aber, dass die Bibel einen bedeutend mehr historischen und ethischen als gesetzlichen Inhalt hat, hat dazu geführt, dass die Auslegung sich späterhin mehr auf den ersten Teil, d. h. den agadischen legte als auf den halachischen. Und deshalb wurde der Ausdruck Agada, der die Auslegung der Bibel bezeichnet, mehr und mehr nur auf Auslegungen agadischen Inhalts überhaupt beschränkt“ (10. lap). Szóval az Agáda műszó specializálódott. Ez valószínű, de talán nem a fenti okból, hanem a nép szá-

ján, amelynek nem törvényi (halák.), hanem egyéb dolgokat mondtak, amely a כְּתוּבֵי הַתּוֹרָה-ot rendszeren nem halákai dolgokról hallotta. Különbösen is מִדְּרָשׁ־t a tannák lefoglalták a halákára és így הִגְדָּה megmaradt az agárára. Már R. Eleazar Modiimból etymologizálta a הִגְדָּה szót, mondván, hogy „vonzza az ember szívét”. Ezt az etymológiát Tsch. Bacherrel együtt elveti, de Tsch. mégis azt tartja, hogy הִגְדָּה összefügg az aram נָד „vonzani” jelentésével. Felfogását magyarul nem reprodukálhatjuk, mert a német „ziehen” szó jelentésén alapszik, mintha az ópalesztinai nép is németül beszélt volna. Mint érdekes példát a szó hatalmára szóról szóra idézzük Tsch. magyaroztatát (10. lap).

„הִגְדָּה kann man von נָד „ziehen”, ableiten, weil sie die aus der Schriftlehre gefolgerten Schlüsse der praktischen Verwertung im religiösen Leben dienen und eine Richtschnur bilden sollen, nach der die Masse in die richtigen Bahnen „gezogen” werden.

Die Volkssitten, Gewohnheiten und Bräuche werden immer in der Talmudsprache mit der Vorstellung von „gehen”, „führen”, „leiten” u. ä. verbunden. So הִלְכָה von הָלַךְ „gehen.” Für „Sitte” wird מִנְהַג von נָהַג „führen” oder auch דְּבַר (Syr.) gebraucht. In diesem Sinne ist auch die Ableitung des Wortes הִגְדָּה von נָד zu verstehen. Wie הִלְכָה und מִנְהַג eine „gangbare”, „leitende” Volkssitte darstellen, so ist auch הִגְדָּה eine Volkssitte und zwar eine solche, die „ziehende” Kraft hat.

A harmadik pontban (13 kövv.) Tsch. azt akarja bizonyítani, hogy a Halákák csak népszokás. „Die Halacha ist demnach ein von den Gelehrten rezipierter Volksbrauch, oder das von den Schriftgelehrten gebilligte Gewohnheitsrecht. Die Halacha aber an und für sich verfügt über keine bindende Kraft...” Die Halacha bedeutet nichts anderes als eine theoretische Lehre, der die Praxis nicht unbedingt zu folgen braucht” (14). E szerint az egész misna, vagyis az egész zsidó törvény csak elmélet volna. Messzire vezetne, ha ezt a nézetet alapjában akarnánk boncolni. Ha ez igaz volna, miért tartozik kárterítéssel az a bíró, aki a misnában tévedett? (מַעֲדָה בְּדִבְרֵי מִשְׁנָה)

A bevezetés után ismét kis bevezetésféle következik, a halákák fejlődéséről, a szaduceusok és farizeusok, a sammiták és hillelitaik, Ismáel és Akiba felfogásainak eltéréséről. Tsch. saját nacionalizmusát a multba vetíti. A keletiek, kikhez a spanyol zsidók is tartoznak, kodifikáltak, mint a talmud és a gáonok, ellenben a franciák és németek kommentálták. Ennek oka, nézetünk szerint, az, hogy ez utóbbiaknál a talmud nem volt évszázados szellemi tulajdon, mint az előbbieknél, kiknél nemzedékről-nemzedékre szállt, és ugyanezért elejétől végig kommentálniok kellett. A nagy anyag teljes kodifikálásához nem jutottak el. Kivétel a 12. században az „Itur”, melynek szerzője francia volt, ki spanyol befolyás alatt állott. A tanulmányozás

módját az európai szellemi atmoszféra is befolyásolta. Ezt a 19–24 lap ellen jegyezzük meg. A 25. lapon szerzőnk eljut Karó Józsefhez.

Előadja Karó életét és művének kompozícióját. Beszél azután Isszerles Mózesről (Remó), Luria Salamonról (Maharsal) és Jafe Mordechairól, kit következetesen Jaffának nevez. Ismerteti ezeknek kritikáját a S. A.-ról. Minden új nagy mű kihívja a kritikát, nem kell erre távol eső okokat keresni. Ismétlődött az, ami a Maimonides törvénykönyvének történt. Karó műve hasonlított hozzá abban, hogy nem a talmud nyelvén formulázta a törvényeket, nem említette a talmudszerzőket és nem adott megokolást és nem jelölte meg a forrást, bár a Bét József által a megtalálást megkönnyítette. A S. A. nem talmud, mint a Halákót Gedólót és a RIF. Halákótja. Tudva vagy nem tudva, ez volt az elfenkezés főforrása. A S. A.-ban Maimuni iránya diadalmaskodott, a teljes elismeréshez a közte és Karó között lefolyt 350 esztendő nem volt elég, még legalább 100 esztendő kellett hozzá. Aztán a lengyel talmudtudósok maguk kommentálták, tehát elismerték. Egyébiránt Dembitzer a Kelilot Jófiban a S. A. ellen elhangzott kritikákat már összeállította, még pedig teljesebben, mint szerzőnk. Tsch. beszél ezután a S. A.-ról (Jósua Falk), a S. A. (Jóel Sirks) és másokról.

A n. metség kifogásolható és sok a sajtóhiba.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

A frankfurti „Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft” a kedvezőtlen körviszonyok mellett is megjelent, ha nem is évenként, legalább két évenként. A XII. kötet 1918-ban és a XIII. kötet 1920-ban. Mindkettő majdnem a rendes terjedelemben, ha nem is a rendes kiállításban. A legjelentékenyebb dolgozat „Ascher ben Jechiel. Sein Leben und Wirken” *Freimann* Alfredtől (XII., 237–317) és folytatásképp „Die Ascheriden” (XIII., 142–254). A *Ros* őseit és ivadékait is felölelő monográfia a legszélesebb irodalmi apparátussal. Hogy Jehuda ben Aserről van egy magyar monográfia, szerző nem tudhatta. A történeti dolgozatok dominálnak. Ilyenek még a XII. kötetben: *Elias M.*, Die römische Kurie, besonders Innozenz III., und die Juden (1–36). *Stein S.*, Der Patriarch Hillel (137–164. Két népszerű előadás). *Lewin S.*, Aus dem jüdischen Kulturkampf (165–197). *Unna S.*, Briefe von H. Grätz an Raphad Kirchheim (318–325). A XIII. kötet az I. közleményen kívül, mely *Fischer S.* daruvári rabbitol származik és a talmudi okmányokkal foglalkozik (Die Urkunden im Talmud II. 1–54), tisztán történelmi értekezéseket tartalmaz. Ezek a következők: Aus dem ältesten Protokollbuch der Portugiesisch-Jüdischen Gemeinde in Hamburg. Übersetzung und Anmerkungen von I. (55–118). *Giber N. M.*, Aus dem Pinax des alten Judenfriedhofes in Brody (1699–1831) (119–141). *Bondi*,

Der jüdische Krieg gegen Hadrian nach dem Doret Harischonim (255—280). *Kohn P. J.* Die Bedeutung der Juden für die Leipziger Messen (281—288). A héber részben *Eppenstein S.* kiadja József Kára kommentárját a Királyok I. könyvéhez (48 lap). Az érdekes irodalomtörténeti dolgozatok a következők: *Lauer Ch.*, Der „Zürcher Semak“ (1—36). *Cohn B.*, Über unveröffentlichte hebräische Schriften jüdischer Astronomen des Mittelalters (83—95). *Epstein J. N.*, Ein Fragment der hebräischen Halachot Pesukot (96—136). *Ehrentreu H.* folytatja észrevételeit e címen: Sprachliches und Sachliches aus dem Talmud (98—236). A végén jelentéktelen megjegyzések a maszorához. A zürichi Szemak szerzője — egy nem zsidó okmány és egyéb adatok alapján — R. Mózes Bern volt, aki feltevése szerint azonos R. Mózes Neumarkkal Bernben (XII., 18). Epstein egy oxfordi kéziratban felfedezte a héber Halákót Peszukot első részét, melyet ki is ad (106—120) és jegyzetekkel kíséri. Alapos dolgozat, A „Kulturkampf“ Mendelsohn idejében játszik és Wessely levele kiinduló pontja. Kiadatik egy beszéd (derása) 1782-ből. A talmudi okmányról szóló értekezés még nincs befejezve. Az okmány háttérbe szorul a jog ismertetése mellett. Kevesebb több lett volna. „A zsidó háború Hadrián ellen“ a talmudi adatokat értékesíti. Ez helyes de nem helyes az, hogy préseli a szavakat és nem veszi tekintetbe a talmud történeti stílusát, az anekdotaszertiséget. József Kára az egyszerű magyarázat híve. Ilyen a kiadott kommentárrészlet is.

*

Horodezky S. A., Mystischreligiöse Strömungen unter den Juden im 16—18. Jahrhundert (Leipzig 1914.) Szerző, ki héber értekezései folytán a zsidó irodalomban már ismeretes, a chaszidizmusnak specialistája. Ezt a misztikát a jelen iratban bemutatja szélesebb közönségnek. Teszi ezt helyesen a lengyel zsidók megfelelő korának ecsetelése kapcsán. Az elnyomás és szegénység a *titkos* ember feletti reménynek melegágya. A kabbala útja: Spanyolország, Palesztina, Lengyelország. A chaszidizmus Luria Izsák (ר'ארי'ל) halála után keletkezik és a mostoha viszonyokkal erősbödik. Luria a német kabbalát emelte diadalra. Kevesebb volt benne a filozófia és költészet, mint a spanyol kabbalában, inkább valott a lengyel zsidók műveltségi állapotára. Hajtása a Sabbatai Cevi és a Frank mozgalmak, a zsidóságból való nagy kiválásokra vezettek. A mohamedán dönmékben és a keresztény frankistákban mai napig tengetik életüket. A 12 fejezetre oszló 80 lapos füzetből kiemeljük a következőket: Izsák Luria élete és kabbalisztikus rendszere. Ugyanaz R. Iesája Hurwitz (ר'של'ד) R. Nátán Sapira és R. Samson Ostropoli. Utoljára következik a leghíresebb: a Baal-Sem-Tob. Elég érdekes olvasmány. A chaszidizmusnak mai napig sok híve van, alig kevesebb, mint a modern műveltségnek.

*

Beer G. Die soziale und religiöse Stellung der Frau im israelitischen Altertum (Tübingen 1919.) A zsidó asszony minden időben csak a családnak élt. Az ő hű segítségével Izraelben külön házassági típus képződött ki, amely a zsidóságbán még ma is eleven maradt és nem csekély tiszteletünket érdemli meg — a patriarkális családi érzék... Erős bátya volt a hellenizmusz bomlasztó hatása ellen és túlélte a zsidó állam külső bomlását... Innen tekintve Izrael igényt tarthat arra, hogy tőle indult ki az antik világ népei közt a nő legnagyobb tisztelete (2—3 lap). A nő története a zsidóságbán — mondja Beer a bevezetés végén — a *humanitás* egy darabja. Első helyen a mono- és polygámiáról szól B. Konstatálva azt, hogy a szokás az egyenlőség mellett volt, amelyből a soknejűség a kivétel. A legerősebb bizonyíték e mellett az, hogy a próféták az Isten és Izrael közti viszonyt hitvestársi viszonyoknak fogják fel (9). A legnagyobb szegénység a gyermektelenség volt (10). A hozomány — talmudi nedunja, népnyelven mai nédan — óbabiloniai eredetű (nudun(nu) Kódex Hamurapi 137 és kövv. §.) (11. lap.) Szó van ezután a rabszolganőről és a feleség megbecsüléséről (14. k.) Legrégibb időben az elhaltak minden tulajdona, a nők is, a legidősebb testvérré szállt. Innen ered — Beer szerint — a sógorházasság, a *jibbum* (20) Helyesen mondja Beer, hogy az érvényben levő törvény nem ad hű képet a nő helyzetéről a régi Izraelben. Szeretettel és tisztelettel vették körül a nőt, mire az özanyák és más bibliai nők szép példák, de a szerelemről és feleségről szóló egyenes bibliai nyilatkozatok is (21). Az asszonyról szóló kedvezőtlen nyilatkozatokat B. a következő mondattal fejezi be. „Im übrigen ist der Israelit wie der Jude, entsprechend dem geselligen Trieb seiner Rasse stets frauenliebhaber gewesen“ (26). Műveltséggel a nők rendszerint nem bírtak (28). Miután a nőt mint feleséget ecsetelte, áttér B. az „anya“ leírására. B. szerint több szokás a matriarchatus maradványa (30 kövv.) A nő társadalmi állásának ismertetése után következik vallásbeli állásának bemutatása. Az adatokat a nő jogi állása tekintetében B. a misnából veszi, azután fejsorolja azt, ami a bibliában található. A nő vallásbeli egyenjoguságát a kereszténységnek tulajdonítja ugyan, de azért e tekintetben is a bibliát szólaltatja meg a befejezésben.

*

A „*Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur*“ 23. kötete (Berlin, 1920) redukált terjedelemben és formátumban jelent meg. Az irodalmi rész hat közleményből áll. A szokásos visszapillantáson az elmúlt évre és az elmúlt év irodalmának áttekintésén kívül (Landau illetőleg Bernfeld) a következő munkálatok vannak benne. *Gunkel H.* a zsoltárok keletkezése (26—60) röviden és közérthetően előadja a modern kritika elfogadott nézeteit a zsoltárkönyvről. *Salfeld S.* kis utazást tesz a német zsidók középkori történetében, melyben a német zsidók világát és házát mutatja be vonzó képekben (61—85). *Seligmann C.* „a zsidó kultúra problémáját“ fejtegeti. Csak három világkultúra van: indus, görög és zsidó. Az európai kultúra vegyes kultúra (Mischkultur). Egyszerűbb stílus a cikk előnyére vált volna (86—101). Végül következik egy négy felvonásos színmű: *Kaddis*, melynek szerzője *Meisels S.* (102—146). Az irodalmi egyletek listája azt mutatja, hogy az érdeklődés nem csappant, a legkisebb városokban is vannak egyletek, melyek a háború után épügy működnek, mint a háború előtt. Sok egyletnek zsidó könyvtára is van. A német zsidóságnak meggyökeresedett kulturája van.

*

A „hamburgi templom“ a múlt század első felében a zsinagógai istentisztelet reformjának fogalma volt. Alapítása (1818-ban) nagy port vert fel, mellette és ellene régiek és újak „vélemények“-el szálltak sikra. A „*Gutachtensammlung*“ kiadója magyar származású volt: *Eliezer Liebermann*, hagenai rabbi, a véleménygyűjtemény neve: *נתי הדין* (Dessau 1818.). A véletlen úgy hozta magával, hogy a hamburgi templom százéves fennállására szintén magyar származású ember adta ki az ünnepi iratot. (*Festschrift zum hundertjährigen Bestehen des Israelitischen Tempels in Hamburg 1818—1918. Herausgegeben von Rabbiner Dr. D. Leimdörfer. Hamburg, 18. Oktober 1918.*) Az ügyesen szerkesztett és szépen kiállított jubiláris műben, amely 105 negyedréti lapot ölel fel, a bevezetésen és az ily alkalmakkor szokásos közléseken (alapítók, előljárók, képek stb.) kívül négy történeti dolgozat van, melyek tudományos becstűek. *Rieger P.* a hamburgi templom jelentőségét ecseteli az ujkori zsidóság kebelében. Magas szempontból védi az újítást, hangsúlyozva a zsidóság örök eszméit és eszményeit, melyeket a hamburgi egyesület is szolgálni kívánt

(20—32). *Leimdörfer* irta a legterjedelmesebb és leggazdagabb cikket a prédikációkról és a templom prédikátorairól (33—66). Miután nézeteit a prédikációról és jelentőségéről kifejtette, rámutatva arra, hogy a modern zsinagógiai szónoklat az orthodoxyát is meghódította és hogy a modern istentisztelet rend és méltóság tekintetében példaadó volt, időrendben adja a hamburgi templom szónokainak életrajzát, mutatóványokkal szónoklataikból és arcképeiket is adva. Ezek a következők: *Kley* Eduárd (1789—1867), *Salomon Gotthold* (1784—1862), a legkiválóbb szónok; *Frankfurter* Naftáli (1810—1866); *Jonas Hermann* (1837—1889); *Saenger* Max (1821—1882), ki a templomban funkció közben halt meg, mint *Meisl*; *Leimdörfer* Dávid (szül. 1851. Hliniken = Lehmdorf = Vágagyagos, Zsolna mellett), ki *Ullmann* Salomon tanítványa volt a váci Jesván; *Seligmann* Caesar (szül. 1860.), ki 1889—1902-ig volt Hamburgban és azóta Frankfurtban működik; *Rieger* Paul (szül. 1870), ki 1902—1908-ig volt Hamburgban, azután több iskolán működött ugyanott és 1917. óta braunschweigi országos rabbi. Ismeretes munkája „*Geschichte der Juden in Rom*“, melyet *Vogelstein H.*-val együtt írt; *Sonderling* Jakob (szül. 1878.) 1908. óta. *Hentle M.* a templomi énekről ír. Végül következnek: Akták és levelek a hamburgi templom történetéhez. *Leimdörfer* hálát érdemlő munkát végzett, midőn e művével a hamburgi templom történetét felmutatta.

*

Perles F. neves munkája „*Jüdische Skizzen*“ nyolc év után második kiadásban jelent meg *Gustav Engel* kiadásában (*Leipzig* 1920), ami zsidó könyvnél, különösen komoly tartalmunál, mint a Perlesé, igen szép siker. Szerző újabb előszavában kiemeli, hogy cikkei a napi zsidó kérdéssel nem foglalkoznak, hanem a történelmi zsidósággal, amelynek ismerete nélkül azonban a jelen zsidóság meg nem érthető. Az első kiadást e helyen ismertettük, ugyanezért csak röviden jelezzük a tartalmat, megadva a csoportok címeit: Összesen öt csoport van, melyek a következők: I. Zsidó jellemrajzok, összesen négy (1—50). II. A zsidóságról szóló tudomány, három cikk (51—66). III. Biblia, Talmud és Midras, nyolc dolgozat, közöttük a talmud erkölcsstanáról kettő, két ismeretetés Bacher agáda művéről (67—118). Vallástörténeti dolgozatok, kilenc dolgozat, közöttük beható bírálat Harnack ismert felolvasásairól és *Schürer* nagy zsidó történetéről (119—217). V. Irodalom-

történet és folklóre (218—261) összefoglaló cím tíz ismertetés, közöttük az első Löw Lipót összegyűjtött dolgozatairól. Az első kiadás 4 dolgozata kimaradt és helyükbe lépett 3 új dolgozat, melyek azóta jelennek meg. Ezek a következők: Abraham Geiger als Bibelforscher; Das wahre Bild des pharisäischen Judenthums; Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung. Az új kiadás ezen kívül tárgy- és névmutatóval gazdagodott, ami a gyűjteményes kötet használatát nagyon megkönnyíti. A terjedelem alig változott, a tartalom simításokkal és kiegészítésekkel javult. A szerző nagytudományu ember, csak arról ír, amit alaposan ismer és ezért ítéleteiben is megbízható. Legerősebb oldala a nagy nyelvi tudás és a vallástörténet ismerete. Sikerral szállt szembe Bousset, sőt Schürer munkájával is. Perles stilusa egyszerű, világos, az oktatásban szerzett gyakorlatot mutató. Művét a legmelegebben ajánlhatjuk a szakembereknek és a művelt közönségnek, amelynek kedvéért elsősorban gyűjtötte össze szerző sokfelé szétszórta dolgozatait.

*

A „Revue des Études Juives“, amely 1914 végén beszüntette megjelenését, az 1919. év folyamán újra megindult egy egyszerre kiadott egész évfolyammal és 1920 óta rendszeresen jelenik meg negyedéves füzetekben, melyekből, mint régebben, két-két füzet egy-egy kötetet tesz ki. A kiállítás valamint a terjedelem teljesen a régi, úgy hogy nem látszik meg rajta az idők járása. Öröndetes módon tartalmán sem, csupán a munkatársak közül nem jöttek még vissza mind a régiek, minek okai nyilvánvalók. A hozzánk érkezett 6 füzet (135—140) tartalmából kiemeljük a következőket: *Chopira B.* a Genizából kiad egy eddig ismeretlen részletet Száadja Gáon „Széfer Hagáluj-jából (LXVIII. 1—14). *Lévi Izráel*, a jelenlegi francia főrabbi, új méltósága és elfoglaltsága dacára, serényen folytatja irodalmi tevékenységét. A következő dolgozatokat bocsátotta közre: *Lilith* és *Lilin* (LXVIII. 15—21). A tetragramm és a damaszkuszi cadokita irat (ugyanott 119—122). A Zerubbábel apokalypsis és Siroes perzsa király (u. o. 122—128). *Marmorstein A.* londoni szeminárium tanár, aki magyar ember és folyóiratunknak is munkatársa volt, fontos adalékokat szolgáltat a 11. és 12. századbéli gáonokról (LXVIII. 37—48.) és a régi zsidó apológiái némely problémájáról (u. o. 161—173) és ismerteti Poznanski munkáját: *Babylonische Geonim im nachbabylonischen*

schen Zeitalter (LXX. 97—110). Felette érdekes *Adler Elkan N.* cikke a prozelita Obadjáról (LXIX. 129—134.), melyhez Poznanski is hozzászól (LXX. 70—73). A sokoldalú és fáradhatatlan *Schwab Moise*, kinek kezéből csak a halál ütötte ki a tollat, nem kevesebb, mint hét dolgozattal van képviselve, melyekből kiemeljük a következő kettőt: Okmányok a cataloniai zsidókról a 11. 12. és 13. században (LXVIII. 39—83 és 174—197). Ezek között vannak héber nyelvűek is, melyek facsimileben adatnak és így nemcsak a héber okmányok, hanem a héber írás történetéhez is fontos adalékok. Megjegyezzük, hogy az okmányok formája a régiekkel és a későbbiekkel megegyeznek és eklatáns példái a héber okmány szívvösságának. A másik cikk 6 darabot közül egy genizakéziratból, amely a 11. századból ered és Reinach T. tulajdona (LXX., 44—70). A közlés előtt elhunyt szerző kéziratát *Lambert M.* javította és tette sajtóképessé. A 2. szám egy levél, amely hasonlít a folyóiratunkban *Weisz M.* által közzétettéhez. Ugyanolyan a stílus. *Regné J.* folytatja az aragóniai királyok aktáinak tárgymutatóját. *Liber M.* beható bírálatokat ad. Last not least, sőt első helyen is említhetjük volna *Weil R.* Dávid városáról szóló terjedelmes közleményét, melynek címe: *La Cité de David, compte rendu des fouilles exécutées, à Jérusalem, sur le site de la ville primitive (campagne de 1913—1914)* (LXIX., 1—85., LXX., 1—36. és 149—179. még folyik). A képek külön kötetben mellékeltek. *Lambert M.* majdnem minden számban exegétikai és lexikográfiai észrevételeket közöl. A német-zsidó nyelv iránt nagy érdeklődés mutatkozik, a mióta nem tekintik többé zsargonnak, hanem régi német dialektus maradványának. Az elzassai zsidó nyelvről külön szótári összeállítást találunk, a hollandiról pedig egy terjedelmes műnek (Pollak) ismertetését Schwabtól. Térhiány miatt meg kell elégednünk a kiváló folyóirat újabb füzetének e rövid bemutatásával. A jelenlegi szerkesztő, *Julien Weil*, alapos recenziót írt a *Gollancz H.* bevált editor által első ízben kiadott *שקל הקדש* c. metrikai munkáról, melynek szerzője *Kimchi József. G.* „Jeszód Hajirah“-ot hozzászátolta (LXX., 216—222).

*

Poznanski S legújabb munkája

ספר זכר אדריקם
או קצור אנדה להקרא מרדכי
בן יוסף סולטאנסקי

(Varsó 1920), melyet egy varsói kéziratból először adott ki és melyet, saját szavai szerint, a karaiták történetírásának módszereiről szóló bevezetéssel látott el. A bevezetés (69 oldal) mind terjedelembre, mind becsértékre messze felülmulja magát a karaita iratot. Helyesen hangsúlyozza P., hogy a rabbaniták és a karaiták egyaránt elfoglaltak voltak és így megbízható értesüléseink a szekta keletkezéséről nincsenek. Az első rabbanita, ki a karaitákról megemlékezik, Natronai Gáon, aki kereken 70 évvel később élt, mint Ánan és aki csak hallomásból beszél. A csirázást sehol sem figyelik meg az emberek, legkevésbé az „eretnkség” dolgaiban. Az az egy bizonyosnak látszik, hogy a talmudnak, a szóbeli tannak, kialakulása óta voltak ellenzői és hogy ezek köréből csatlakoztak Ánanhoz. Ennyiben szadduceusok (cedukim) voltak, habár a hajdani arisztokrata politikai szadduceizmus a 8. században már halott volt. A karaiták sok szint játszó szemüvegen át nézték az egész zsidó történetet. Kirkiszani (937) szerint a rabbaniták Jerobeámot követik (14. s. köv. II.). P. világos és összefoglaló áttekintést ad a karaizmus legrégibb történetéről, a legjobbat, ami eddig e tárgyról létezik. Ezután sorban felvonultatja a karaita történetírókat, akik mind Kirkiszáni nyomdokaiban haladnak. A szadduceusokkal való rokonságot először egy névtelen karaita szerző tagadta meg a 12. században (22. lap). Jefet szerint Sammai karaita volt. Végig menve a karaita írókon 900 éven át, Kirkiszánitól Firkovits Ábrahámgig, 937-től 1838-ig, csodálattal látja P., hogy a karaiták milyen vad képzelettel konstruálták történetüket (50. lap). Luzki Szimcha Izsák az első, aki munkájában (ארח צדיקים) sovány kísérletet tett a karaizmus történetének megírására (18. század második fele), valóságos, bár fantasztikus történetet Sultanski irt, kinek művét P. kiadja. S. 1772 körül született és 1862-ben halt meg. 4 nyomtatványon kívül 12 kéziratosa mű maradt főle (55—57).

*

Bernstein Béla, ki a hitoktatás különböző ágaiban eredményes tevékenységet fejt ki, legujabban közrebocsátott a középsiskolák számára egy kis történeti tankönyvet: A zsidóság története. I. rész. (Teljes cím az „Irodalmi hírek”-ben.) Elve volt: non multa, sed multum és könyvének előnye (saját szavaival) „az, a mit elhagyott.” Egyes kiváló korszakokról ad képet, összesen kilencet, melyek a zsidó öntudat és önérték emelését célozzák. A kilenc fejezet szól: I. az új zsidó állam alakulásáról (3—8.),

II. Ezra és Nehemiáról (9—11.), III. a zsidóság győzelméről a görög szellem (12—17.), IV. a Makkabeus királyok uralmáról (18—19.), V. a római világuralom viszonyáról a zsidósághoz (20—29.), VI. a zsidók utolsó szabadságharcáról a rómaiak ellen (29—33.), VII. a talmud keletkezéséről és jelentőségéről (33—39.), VIII. a babyloni gaonatsról és exilarchatusról (40—45.) és végül IX. két szakaszban az európai középkori zsidóságról (46—60.). A beosztásra megjegyzendő, hogy az V. és VI. együvé tartozik, az utolsó zsidó szabadságharc is a római világuralom ellen irányult, továbbá az, hogy a makkabeusokról szóló fejezet, mindössze két oldal, kissé rövid, nem áll összhangban a makkabeusok jelentőségével. Jobb lett volna az előző fejezetbe beolvasztani, illetve a két fejezetet egy cím alatt összefoglalni.

Az előadás egyszerű és világos, a célnak megfelelő. A stíluson itt-ott simítani kell, zavaró például a következetesen használt „Palästina.” Tárgyi megjegyzéseink a következők: 4. lap 536 helyett olv. 586. — 13. I. Paulus helyett olv. Pál apostol. — 15. I. Antiochus Epifanesz azt is követelte, hogy minden zsidó áldozzon az ő helységében e célra felállított oltáron. — 16. I. a Makkabi mindkét magyarázata helytelen, a másodiknál ezenfelül kimaradt a jodnak megfelelő istennév. — 19. I. „festett” helyett világosabb „képmutatók.” — 22. I. Herodiánusok helyett olvasd Herodesek. — 22. I. A zsidók beletörődtek volna a politikai függő viszonyba, de a prokurátorok zsarolták őket és nem kimélték vallásbeli érzésüket. — 26. I. Galilea (nem Galiláa) nem „síkföld.” B. „flaches Land”-ot félreértette. — 32. I. Titinius helyett olv. Tinnius vagy (rabbinikus) Turnus-t. — 32. I. A tilalmak java már a lázadás előtt bocsátott ki. — 34. I. Hillel a „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” nem említette. — 35. I. משנה kétszer (s. h. 7). — 37. I. Nemcsak palesztinai, hanem babyl. talmud sincs a misna mind a hat rendjéhez. Nincs pal. talmud az ötödik rendhez, de ezzel szemben nincs bab. talmud az első rendhez (Berákót kivételével). — 49. I. A középkorban usura a kamat, a legális kamatnak is a neve. Usurarius pénzkölcsönző. Nem helyes tehát, ha azt mondják, hogy a középkori zsidók „uzsorások” voltak, mert az uzsorás szó az adós szorult helyzetének kihasználását jelenti. A pénzkölcsönző még nem uzsorás. Ezt nem éppen Bernstein ellen jegyezzük meg. — 50. I. Fülöp Ágost nem a 12-ik, hanem a 13-ik század végén üzte ki a zsidókat. — 55. I. R. Gerson kom-

mentárja ma már nincs meg a talmudhoz, legfeljebb töredékek. A vilnai kiadásban neve alatt kinyomott kommentár legfeljebb átdolgozás. — 57. l. „visszavonultak a család bensejébe” (?). Ugyanott 3. sor alulról olv. kortársai.

Ezek azonban csupán szépséghibák, melyek a könyv értékét nem szállítják le.

*

Wolf Lucien, neves angol publicista, aki zsidó ügyekben is nagy tevékenységet fejtett ki és mint anticionista sok támadás központja volt, közrebocsátotta a zsidókérdés diplomáciai aktáit egy felolvasás kapcsán, melyet az angol-zsidó történeti társulatban tartott (Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question with Texts of Treaty Stipulations and other Official Documents. London 1919). Célja az volt, hogy a zsidó ügy történeti előzményeit bemutassa a békekonferenciának és anyagot szolgáltatson neki, hogy a zsidó nép elnyomását végleg szüntesse meg. Mint ismeretes, a békekonferencia minden egyes békeszerződésbe felvett egy pontot, hogy vallása, nemzetisége, nyelve miatt senkit politikai hátrány nem érhet. De azért Wolf munkája, mint felvilágosító irat ezután sem felesleges. A népeket fel kell világosítani, amit az ő munkája nagyban fog jövőben is előmozdítani. A különféle okmányok közt elsősorban az angol diplomácia és a bécsi 1815-iki kongresszus van képviselve. Amerikát kihagyta, mert erre vonatkozólag van már monográfia (Cyrus Adler, Jews in the Diplomatic Correspondence of the United States, ugyszintén a Vatican nagylelkű intervencióit, mert ezeket összefoglalóan ismertette Stern Móríc „Urkundliche Beiträge zur Stellung der Päpste zu den Juden“ c. művében. Wolf a csehországi zsidók 1744—45. évi üldözésével kezdi. Erre vonatkozólag közli II. György angol király petícióját, a cseh zsidók appellációját, Mária Terézia decretumát, az angol nagykövetnek adott utasításokat. Wolf megtoldhatta volna az utóbbit a holland követnek adott utasításokkal, melyeket Kaufmann a Grätz-Festschriftben publikált. Barthold Dove Burmania holland követ igen melegen és erőlesen szállt sikra a cseh zsidókért. Azután következnek a bécsi és Aix-La-Chapelle-i kongresszusok (1815. és 1818.), a londoni értekezlet (1830.), a párisi (1856—58.) és a berlini (1878.) kongresszus dokumentumai. A románokról külön van szó és az oroszokról is. Oroszország 1906-ban antiszemita hármasszövetséget hozott javaslatba. A Jewish Conjoint

Committee 1913. és 1914-ben interveniált az angol külügyminiszternél a román zsidók ügyében. Az eddig érintett okmányok a humanizmus alapján történt közbelépések köréből valók. Az okmányok másik csoportja jogi intervenciókat tartalmaz, 1699—1906. évekből, tehát két századból. Legtöbbször Anglia, Franciaország és Amerika lépett fel a zsidók jogaiért. A harmadik csoport Palesztina kérdéséről és a zsidók nemzeti helyreállításáról szóló okmányokat nyújt. Az első idevágó okmány egy orosz memorandum 1840. október havából. A legfontosabb a Nagybritania, Franciaország és Oroszország között 1917-ben kötött egyezmény V-ik cikkelye. Az utolsó okmány az ismert Balfour-féle deklaráció (1917. nov. 2.), azaz a levél, melyet Balfour Rothschild lordhoz intézett. E szerint „az angol kormány mindent el fog követni, hogy Palesztinában a zsidó népnek nemzeti otthont rendezzenek be, de magától értetődik, hogy semmi sem fog tétetni, ami prejudikálna a Palesztinában létező nem zsidó közösségek polgári vagy vallásbeli jogainak, vagy a zsidók által bármely országban élvezett jogainak vagy politikai állásának.” (125. lap.) Hasznos gyűjtemény. A kiállítás békeidőkben is fényes volna. Diszére válik a „Jewish Historical Society of England”-nak, amely kiadta.

*

Érdekes témát tárgyal Bass E. „Die Merkmale der israelitischen Prophetie nach der traditionellen Auffassung des Talmud” (prágai disszertáció, Kirchhaïn N.—L. [1917]). Az anyag öt fejezetben van csoportosítva, melyek között a legfontosabb a VI. „a talmud nézetei a proféciairól” (21—41). A talmud általánosságban helyes nézeteket vallott a proféciairól. Figyelmet érdemel a talmud azon felfogása, hogy a biblia utáni korban is voltak egyesek, pl. Hillél és mások, kik méltók lettek volna a prófétaaságra, de koruk nem volt méltó rá. (Szukka 28a, Szóta 48b, B. Batra 134a). Lényegében helyes felfogás, a nemzettől függ, milyenek a szellemi vezérei. Az olvasót a füzetre utalva, csupán egy midrashelyet magyarázunk, melyet, úgy gondolom, nem értettek meg. Jalkut II. 702 és 38 (v. ö. Gen. r. 49) ezt olvassuk:

בתחלה היה סודו ליראוי ולבסוף לישרים
שנאמר ואת ישרים סודו (משלי ג' ל"ב)
ואח"כ לנבואים שנאמר כי אם גלה סודו
אל עבדיו הנביאים (עמוס ג' 1)

Mindenek előtt megjegyzendő, hogy a szöveg a 25. zsoltár

14. versére vonatkozik: סִדְרָה לִירְאִי, melynek folytatása וְבֵרִיתוֹ. Minthogy időrendben a יְרֵאִים után következnek a יְשֻׁרִים és azután a נִבְיָאִים, ez utóbbiak pedig már Mózesel kezdődnek, elég világos, hogy az első kettő Mózes előtti időben keresendő. A יְשֻׁרִים bizonyára a patriarchák, még a középkorban a Genesisben a patriarchák történetét סִפְרֵי דִישֵׁר-nak nevezték. Talán a Józsuá 10, 13 és II. Sámuel 1, 18 említett וְיֵשֵׁר-ի a patriarchákra vonatkoztatták és a legendás tartalmu középkori hasoncímű könyvet szintén ezért nevezték így. Az „egyeneseke” tehát, kikkel Isten közölte határozatát, a patriarchák. A יְרֵאִים kétségtelenül הַנֶּחֱדָרִים és bár ezeknél a יְרֵאִים szó nem fordul elő. Megvan ellenben Jóbnaál (הֵם וְיֵשֵׁר וִירָא אֱלֹהִים וְנִ), a ki az egyik nézet szerint Ábrahám korában élt (אֵיבֹב כִּימֵי אַבְרָהָם הָיָה). Ha reá is vonatkoznék, fel kell tételezni, hogy Ábrahámnak legalább öregebb kortársa volt. Nőéra talán a vers vége folytán (וְבֵרִיתוֹ לִדְוִיעִים) vonatkoztatta a midras, mert Noénál ez áll: Szólt Isten Noéhoz és fiaihoz: Ime felállítom szövetségem (בְּרִיתִי) veletek (Gen. 9, 9. V. ö. 12; 15; 17). Ha nem akarjuk Henochot bevonni, akkor a többszám יְרֵאִים Noé és fiaira vonatkozik.

Szerző erről a midrasról a 24. lapon beszél, a jegyzetben idézi Schechtert is (Schlechter csak sajtóhiba).

*

Nagyjelentőségű munka Jacobs Józsefé „a zsidók része a civilizációban”, melyet a Jewish Publication Society of America adott ki (Jewish contributions to civilisation. An estimate. Philadelphia 1919). Ez oly nagy tárgy, hogy húsz iven sem lett kimerítve. Ha a papírhány és a drága szedés nem kényszerítene bennünket rövidsége, e műről külön essayt írnánk, magunk is foglalkoztunk ezzel a kérdéssel és 1906-ban az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyvében összefoglaló áttekintést nyújtottunk a zsidók részéről a világkultúrában, legújabbán pedig külön füzetben tárgyaljuk ezt a kérdést: „Mit tettek a zsidók a tudományokért?” Egyes észrevételekre szorítkozunk, de mielőtt ezt tesszük, áttekintést nyújtunk a mű tartalmáról. Posthonus munka lévén, első helyen más tollából rövid előszó mondja el az elhunyt szerző terveit és a jelen mű létesülését. A mű maga bevezetéssel kezdődik, amely a magasabb antiszemitizmusról szól, főképp Chamberlainról. Ezután a gazdag anyag 9 fejezetbe van csoportosítva, amelyek a következők: I. A könyv népe (61—89). II. Az egyház

és a zsidók (90—113). III. A zsidók európaiak lesznek (114—137). IV. A középkori zsidók mint szellemi közvetítők (138—163). V. Zsidó gondolatok befolyása a középkorban (164—189). VI. A zsidók és a kereskedelem (190—217). VII. A zsidók és a kapitalizmus (218—246). VIIa. Execusus Sombarttól (247—267). VIII. Az egyházi birodalom bukása (268—292). IX. A zsidók és a liberalizmus (293—324). Végül kimerítő index. Már a fejezetcímekből is látszik, hogy Jacobs a művelődés egész területét veszi tárgyalás alá, nem csak a szűkebb értelemben vett kultúrát vagy a tudományt. Magas és széles szempontokból nézi a zsidók viszonyát az egyházhoz és az államhoz. A rideg tényekből százaszorosan állapítható meg, hogy a zsidó nép kivételes állása, egész sorsa pusztán vallásából folyt, melyet elhagyni sem a pogány, sem a keresztény birodalmak kedvéért nem volt hajlandó. A részletek valósággal megrázóak, 1500 éves tragédia, melynek előadói a hősök maguk, mint Zunz mondja.

A zsidó befolyás a renaissancera is jelentős volt. Nevezetesen, hogy nem a középkori bölcseszek vagy természettudósok művei gyakorolták a befolyást, hanem a Kabbala. A humanisták nem kevesebbre becsülték a hébert, mint a görögöt, de a bibliánál jóval többet vélték a kabbalában találni, melybe talán már eredetében keresztény hatás érvényesült. Csodálatos módon az újkorban, amely 1492-től 1789-ig a francia forradalomig terjed, a zsidók része az európai szellemi mozgalmakban a középkori mögött maradt. De ez csak látszatra csoda, az ok az, hogy a 15. század végéig Nyugateurópából a zsidók már ki voltak űzve. De be kell fejeznünk ismertetésünket, hogy tért nyerjünk.

*

Libowitz, N. S., ki Leó Modenáról irt életrajzáról és más értékes dolgozatokról ismert amerikai héber szerző, legújabbán ugyancsak héber nyelven második kiadásban bocsátotta közre בְּנֵי־אֵלֶּל című munkáját (Brooklyn—Newyork 1919.). Rendszeres összeállítás a halálról, gyászról, vigasztalásról, jótékonyágról és szülői tiszteletéről. Az anyagot a rabbinikus irodalom mellett a héber bölcsélet és költészet szolgáltatta, részben a Zóhar és némely chasidikus könyv is. Az öt csoportot az atyai gyász és szeretet fűzte össze, a sujtott szerző fia halála után irta könyvét, amely az elköltözöttnek mintegy emlékül szolgál. Nagy lelki és szellemi erőről tanuskodik. A halál fejezetben idézve vannak a talmudból a városok, ahol senki sem hal meg (63—4.) és folytatolag a Chol

(חיל) madár, melyhez a halál nem fér. Még pedig azért, mert nem evett a paradicsomi almából, mellyel Éva kínálta. A mythikus madár bekapcsolódik a zsidó eszmekörbe, példa arra, hogy az idegenből átvett monda zsidó szintet kap. A halálangyal nem fér ahhoz, aki a talmudot recitálja, mire három példa van. (Sabb. 30 a. Makk. 10. a., Bába M. 86. a.) Mihelyt valamely okból abbahagyják, uteghálnak. (79.) „A tóra védi Izráelt“, (mint az amulett), mondja a talmud. Az első halottat, Ábelt, madarak és állatok temették el, vagy ők tanították meg erre Ádámot. (91.) A talmud idejében az elföldelés még nem volt az egész világon elterjedve, még bibliai bizonyíték kellett. A sirok rövid, de találó leírása (99—106.) után következik az Ábrahám sírjáról beható értekezés (106—126.) és azután külön fejezet: Ráchel sirja (127—132.). A gyászolásról, a sírjéről és egyebekről tanulságos összeállítások. Az egész mű érdekes olvasmány.

*

A háboru alatt jelent meg **Carl Hauptmann** regénye, Ismael Friedmann (Leipzig 1917.), amely, mint már címe mutatja, irányregény a zsidókérdésről. Friedmann Ábrahám, a „hatalmas öreg“, aki mérnök és ilyen minőségben rengeteg iparvállalatot létesített és beláthatatlan vagyon felett rendelkezik, érett korban falusi pap leányát vette el és két gyermek atyja: *Ismael* és *Izot*. Az atya, úgy látszik, nem annyira szerelemből, mint józan megfontolásból vette el *Hadwig* tökéletes leányzót és ez hasonló okból ment hozzá. A német arisztokrata világ a milieu, de csupán a szomszéd birtokos, aki különben professzor, szerepel, de ez is csupán a leánya kedvéért, *Izabel von Landré*, aki végül Ismael jegyese lesz, de szerelme dacára főbe lövi magát. Ismael iskolatársa, barátja, utitársa, mentora, *Juvelius*, szegény sorból emelkedik fel professzorrá és végül Izot férjévé. Ez a 395 oldalas regény gerince. A problema az, hogy mi lesz a fajkeveredésből? A *kitért zsidó kérdése*. Többször van zsidóról szó, noha aránylag kevészer, de a főhely a 161. lapon van. Ábrahám kastélyában jelentkezik a hadgyakorlatok befejezésekor a parancsnokló tábornok tisztikarával. Ismael nem akar részt venni az estélyen és anyja kérése dacára a városba szökik. Az anyjával folytatott beszélgetésben ezeket mondja:

„Mama... ich verstehe dich nicht... die Leute alle lachen heimlich über mich... nein, nein... gar nicht nur über

mich... denn vor allem kommt heimlich keiner von den Herren Offizieren darüber hinweg, dass sie in dem Hause eines Juden sitzen... und was mich anlangt, keiner kommt darüber hinweg, dass ich in ihren Augen ein Krüppel bin... gerade diese Leute sind immerfort an stramme Kerls gewöhnt... und auch alle Ideen, die über das Nötigste auch nur ein wenig hinauswachsen, das sind ihnen Flederwische stb. und ausserdem sage ich es dir noch einmal... vergiss es nicht... sie sitzen in Abraham Friedmanns Reichthum... und während sie dir zutrinken und zulachen und lustig tändeln, sind heimlich Maulwürfe lebendig... in einem jeden... Hass und Neid redet in einem jeden...“ stb. Ismael anyja azt mondja neki, hogy nagyon érzékeny. Hauptmann rózsás szemtüvegen nézi a zsidók beolvadásának processzusát.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Herford R. Trauers B. A.*, Was verdankt die Welt den Phariseern? Autorisierte Übersetzung aus dem Englischen von Rosalie Perles. Mit einem Geleitwort von Felix Perles und einem Vorwort des Verfassers zur deutschen Ausgabe. Leipzig, Gustav Engel, 1920. X. 55. 8° — *Bernstein B.* A zsidóság története. I. rész. A középiskolák V., a felső kereskedelmi iskolák és tanítóképző intézetek I. osztálya részére. Kiadja a nyiregyházi izr. hitközség. *Nyiregyháza*, 1920. 62 lap, 8°. — *Ugyanaz*, Zsidó Vallástan a zsidó család számára. Kiadja a nyiregyházi izr. hitközség. *Nyiregyháza* 1920. 105 lap, 8° — *Wolf I.* Keleti befolyások Romanos bizánci himnusz-költő műveire. I. rész. *Budapest*, 1920. 35 l. 8° (Neuwald Illés utódai könyvnyomda, VIII., Üllői-ut 48.) — *Revue des Études Juives* (Paris) LXVIII—LXX. kötet. — *Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur*. 1920. *Berlin*, M 20. — *Poznanski S.* וְכִר צְדִיקִים (Sultanski), *Varsó*, 1920. — *Cassuto Umberto* (következő különlenyomatok:) I libri di Isach ebreo di Empoli (Bibliofilia XII.); Alcuni manoscritti ebraici della Libreria Olschski (ugyanott XIV.); Questionelle bibliche. La patria del profeta Nahum. (Giornale della Società Asiatica Italiana XX., 2. Firenze, 1914.); Appunti biblici (Rivista Isr. X.); Le profezie di Geremia relative ai gentili. (Giornale etc. XX.); Ferorelli N.: Gli ebrei nell' Italia meridionale dall' età romana al secolo XVIII., Torino 1915. XXIV + 262 oldal, (ismertetés. Archivio storico Italiano LXXIII. évf., II., 1915). *Rivista Israelitica* X. (1915.) (A szerkesztő magánértesítése szerint a Rivista újból meg fog indulni, ami a tudomány szempontjából nagyon örömdetes.)

Dr. Brann Márkus, a boroszlói szeminárium tanára, október 8-án 71 éves korában meghalt. Nagy tudós és elragadó ember szállt vele sírba. Irodalmi működése teljes fél századot ölel fel. A Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums tekintélyes folyóiratot 28 évig szerkesztette, Freimann Áronnal

együtt a „Germania Judaica“-t, melyből az első rész már megjelent. Ő szerkesztette (Rosenthal F. el együtt) a „Kaufmann Gedenkbuch“-ot és ő adta ki 3 kötetben Kaufmann összegyűjtött dolgozatait. Önálló munkái közül kiemelkednek a „Geschichte der Juden und ihrer Literatur“ a „Geschichte der Juden in Schlesien“. Nagy tudományos tevékenységének elismerésül 70-ik születésnapjára ünnepi iratot adtak ki, a melyben Magyarország tanszékén volt. Grätznek volt méltó utódja a boroszlói szeminárium tanszékén és mai napig felül nem mult nagy zsidó történeti művének több kötetét újból adta ki. Örök áldás a jeles férfiú emlékére.

Irodalmi Egylet. A régi héber kéziratok művek kiadásával foglalkozó „Mekize Nirdamim“ nevű társulat, melynek elnöke Dr. Simonsen tanár (Kopenhagen), alelnöke Dr. Freimann tanár (Frankfurt a. M.) és titkára Dr. Poznanski (Varsó) tevékenységét újból megkezdte. Mindenek előtt a már rég kinyomott műveket, ugymint: 1. Midras Hagádól (folytatás). 2. Hai gáon misna-kommentárja Taharótra ed. I. N. Epstein. 3. Ábrahám bar Chijja Megillat Hamegalle ed. A. Poznanski. 4. Maagal Tób ed. A. Freimann fogja a tagok közt szétküldeni. Az évi tagsági díj Magyarország számára egyelőre 40 koronában lett megállapítva. Magyarországból, Jugoszláviából és a Balkánországo kból a Társulat határozata szerint Dr. Blau Lajos igazgatónál, a társulat előljárójánál (Budapest, VIII., Röck Szilárd-utca 26.) jelentkezzenek a tagok. Ugyanoda küldjék a tagsági díjakat is. Egyébként is felvilágosítást ugyancsak ott szerezhetnek a Társulatot illető minden ügyben.

Talmudi Konkordancia. A bibliának, úgy a héber, mint a latin szövegnek évszázadok óta van konkordanciája, amelyben fel van sorolva, hogy minden szó hányszor és hol fordul elő a bibliában. A szentírás tanulmányozásának ez a legfontosabb segédeszköze és ezen alapszik a tudományos exegézis. A talmudnál, amely terjedelmesebb, mint a biblia és szerkezeténél fogva egyes mondasai még nehezebben találhatók meg benne, tanulmányozói régen érzik ily segédeszköz hiányát. Kereken 500 évvel az első héber konkordancia után létesülni fog a talmudi konkordancia is. Körülbelül tíz év előtt kezdte meg *Kasowski* a misna konkordanciájának elkészítését, amely most talmudi konkordanciává bővül ki. A mű Jeruzsálemben készül és a prospektus már szét is küldetett. A mű a szent föld kormányzójának védnöksége alatt fog megjelenni. A tudományos bizottság a művelt világ összes országainak tudósaitól alakult meg. Németország, a modern zsidó tudomány bölcsője és

vezére 5, Magyarország 3, a többi országok 3, 2, illetve 1 taggal vannak képviselve. A hozzánk érkezett lista szerint a bizottság tagjai a jeruzsálemi, kairói, angol és francia főabbik, a newyorki rabbiképző 2, a párisi, a berlini, boroszlói, londoni rabbiképző egy-egy tanára, a budapesti rabbiképző két tanára és egy magyarországi főrabbi.

Hazofeh. Héber nyelvű tudományos folyóiratom 1914 végén a háború folytán a negyedik évfolyam befejezésével megakadt. Az egyetlen organum volt héber nyelven, amely tisztán a zsidó tudományt szolgálta. Azóta sem indult meg héber folyóirat ilyen céllal és így az általános zsidó tudományban ez irányban hézag állt be. Örömmel jelentem, hogy a *Hazofeh* újból meg fog indulni, még pedig a réginél nagyobb terjedelemben. Szerkesztők lesznek kivülem *Dr. Hevesi Simon* és *Dr. Guttmann Mihály*, kiknek határozat közreműködésével a folyóirat színvonala még emelkedni fog. Nagy az érdeklődés külföldön is és közreműködésüket többen már kilátásba helyezték. Az első füzet 1921 január havában fog megjelenni 4 ivnyi terjedelemben, melyet negyedévenként hasonló füzet fog követni. Az előfizetési ár Magyarországon 120 korona, rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 60 korona. Szerkesztőség és kiadóhivatal Budapest, IV. Váci-utca 85., IV. em., hova minden küldemény címezendő. Előfizetések már elfogadtnak.

Dr. Blau Lajos.

Bibliai kézi lexikont képekkel és térképekkel fog kiadni az Országos Református Lelkészegyesület. A prospektusból látható, hogy hasznos segédeszköz lesz a biblia tanulmányozásához. Irta *Murányi János* ref. lelkész és átnézte *Hamar István* ref. theol. tanár. Reméljük, hogy a nyomdai viszonyok javulásával a mű, amilyen magyar nyelven még nincs, meg fog jelenni.

Bevezetés a filozófiába. *Pauler Ákos*, a budapesti egyetemen a filozófia tanára, ily című munkája valóságos hézagot tölt be tudományos irodalmunkban. A bölcelet minden ágára kiterjedő új mű az összes filozófiai problémák teljes ismeretével készült mű, amely ezeket több pontban előre is viszi. Szerző a művelt közönség széles rétegeit tartotta szem előtt és így ezek is haszonnal fogják olvasni. A „Bevezetés a filozófiába” a Pantheon Irodalmi Intézet R. T. kiadásában jelent meg. Ára kemény kötésben 80 K, ami a jelen nyomdai viszonyok közt igen olcsó ár.

Lapszámozás. A jelen füzet lapszáma 65 helyett 1-el kezdődik; célszerű, hogy mindenki e szerint javítsa ki példányát.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER